

Ευρωπαίοι Οικονομολόγοι
για μια Εναλλακτική Οικονομική Πολιτική
στην Ευρώπη

**Η Ευρώπη σε πολυκρίση:
Αγώνες για επιβίωση,
κλιματική και ενεργειακή
δικαιοσύνη**

Υπόμνημα 2023

Ευρωπαϊοι Οικονομολόγοι
για μια Εναλλακτική Οικονομική Πολιτική στην Ευρώπη

EuroMemo Group
**Η Ευρώπη σε πολυκρίση: Αγώνες για επιβίωση,
κλιματική και ενεργειακή δικαιοσύνη**

Υπόμνημα 2023

*Αφιερωμένο στη μνήμη του **Axel Troost**
(1954-2023), συντονιστή και εμπνευστή του
German Memorandum Group και μακροχρόνιο
υποστηρικτή της Ομάδας EuroMemo.*

Το παρόν Υπόμνημα (Euromemo) βασίζεται στις συζητήσεις και τα έγγραφα που παρουσιάστηκαν στο 28ο Εργαστήριο για την Εναλλακτική Οικονομική Πολιτική στην Ευρώπη, το οποίο διοργανώθηκε από την ομάδα EuroMemo, από τις 2 έως τις 4 Σεπτεμβρίου 2022 στο King's College του Λονδίνου.

Το Υπόμνημα 2023 υποστηρίχθηκε από περίπου 130 υπογράφοντες/υπογράφουσες από τον ακαδημαϊκό χώρο και την κοινωνία των πολιτών. Ένας ενημερωμένος κατάλογος των υπογραφόντων/υπογραφουσών διατίθεται στον ιστότοπο του EuroMemo Group (www.euromemo.eu).

Ευχαριστούμε θερμά τα μέλη της διευθύνουσας επιτροπής της ομάδας των Ευρωπαϊκών Οικονομολόγων για μια Εναλλακτική Οικονομική Πολιτική στην Ευρώπη, Μαρίκα Φραγκάκη και Μαρία Καραμεσίνη, για τις επισημάνσεις τους στην ελληνική έκδοση του Υπομνήματος 2023.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	1
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	5
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΟΙ ΜΑΚΡΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ.....	9
1.1. ΜΑΚΡΟ-ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ	9
1.2. ΣΥΣΦΙΞΗ ΤΗΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΑΣΥΝΤΟΝΙΣΤΗ ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ	12
1.3. ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΣΥΜΦΩΝΟΥ ΣΤΑΘΕΡΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ	14
1.4. ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ.....	16
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΚΟΣΤΟΥΣ ΖΩΗΣ.....	19
2.1. Η ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΚΟΣΤΟΥΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ	19
2.2. ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΙΣ ΕΦΑΡΜΟΖΟΜΕΝΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΣΕ ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΕ: Η ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΗ ΠΕΙΘΑΡΧΙΑ ΔΕΝ ΣΥΝΑΔΕΙ ΜΕ ΤΙΣ ΝΕΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΕΣΜΕΥΣΕΙΣ.....	21
2.3. ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	25
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η ΚΛΙΜΑΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ Η ΑΝΑΓΚΗ ΤΑΧΕΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ	27
3.1. Η ΨΕΥΔΗΣ ΕΛΠΙΔΑ ΤΗΣ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΟΠΟΙΗΜΕΝΗΣ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑΤΙΣΤΙΚΟΠΟΙΗΜΕΝΗΣ ΚΛΙΜΑΤΙΚΗΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ	29
3.2. ΓΕΩΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΠΑΛΟΤΗΤΕΣ	31
3.3. ΑΠΟ-ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ	32
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΑΤΑΞΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ ΕΕ	35
4.1. ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗΣ ΤΟΥ ΠΛΟΥΤΟΥ	35
4.2. Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΚΑΙ Η ΑΤΑΞΙΑ.....	36
4.3. ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ Η ΑΝΑΓΚΗ ΘΕΣΜΙΚΩΝ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΩΝ.....	40

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η νεοφιλελεύθερη παγκόσμια και ευρωπαϊκή τάξη πραγμάτων έχει εισέλθει σε μια πολυκρίση, νοούμενη ως το άθροισμα πολλαπλών κλυδωνισμών, οι οποίοι αλληλοτροφοδοτούνται με αυξανόμενη πολυπλοκότητα. Παρακινούμενο από την έκθεση του UNEP για την εκπομπή ρύπων, σύμφωνα με την οποία ο χρόνος για σταδιακή αλλαγή έχει παρέλθει και μόνο ένας ριζικός οικονομικός μετασχηματισμός μπορεί να σώσει την ανθρωπότητα από την καταστροφή, το Υπόμνημα 2023 (EuroMemo 2023) αναλύει την πολυκρίση που αντιμετωπίζει η Ευρώπη, ασκεί κριτική στην πολιτική της ΕΕ και προτείνει ριζοσπαστικές εναλλακτικές πολιτικές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΟΙ ΜΑΚΡΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Το 2023 θα είναι μια δύσκολη χρονιά, καθώς η ΕΕ δεν είναι καλά προετοιμασμένη να αντιμετωπίσει την πολυκρίση. Απαιτούνται επειγόντως οι ακόλουθες εναλλακτικές μακροοικονομικές πολιτικές.

- Στο επίκεντρο της μακροοικονομικής πολιτικής της ΕΕ θα πρέπει να βρίσκεται ένα μεγάλο πρόγραμμα δημόσιων επενδύσεων για την προώθηση ενός οικολογικού και κοινωνικού μετασχηματισμού.
- Το πρόβλημα του πληθωρισμού θα πρέπει να αντιμετωπιστεί μέσω της εφαρμογής μιας ουσιαστικής δημοσιονομικής πολιτικής και όχι μέσω της αύξησης των επιτοκίων. Μια τέτοια πολιτική, θα περιλάμβανε επιλεκτικές περικοπές στην έμμεση φορολογία βασικών αγαθών και υπηρεσιών, υψηλότερη φορολογία για συγκεκριμένους τομείς και τμήματα του πληθυσμού, έλεγχο των τιμών σε τομείς στρατηγικής σημασίας (ενέργεια, ενοίκια, βασικά είδη διατροφής), στήριξη των νοικοκυριών μεσαίων και χαμηλών εισοδημάτων που υποφέρουν από την κρίση του κόστους ζωής, καθώς και των επιχειρήσεων που αντιμετωπίζουν προβλήματα στην κάλυψη των αυξημένων λογαριασμών ενέργειας.
- Οι αυξημένες δημόσιες δαπάνες θα πρέπει να χρηματοδοτηθούν μέσω της αύξησης της φορολογίας του εισοδήματος και του πλούτου των ατόμων με μεγάλη περιουσία και των μεγάλων επιχειρήσεων, των έκτακτων κερδών που αποκομίζουν οι πάροχοι ενέργειας και οι κατασκευαστικές εταιρίες, καθώς και από τον χρηματοπιστωτικό τομέα.
- Οι δημόσιες δαπάνες μπορούν επίσης να χρηματοδοτηθούν μέσω κοινού δανεισμού με βάση την αρχή της αλληλεγγύης. Η θετική εμπειρία αυτής της διάστασης του προγράμματος Next Generation EU καταδεικνύει τον βαθμό βιωσιμότητας μίας τέτοιας πρότασης.
- Ο κοινός προϋπολογισμός της ΕΕ πρέπει να διευρυνθεί. Το 5% του ΑΕΠ της ΕΕ είναι το ελάχιστο αναγκαίο ποσοστό υπό τις παρούσες συνθήκες.
- Το αναθεωρημένο Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης δεν προβλέπει καμία ευνοϊκή μεταχείριση των πράσινων επενδύσεων, ενώ δεν περιλαμβάνει καμία

αναφορά σε δείκτες πέραν του ΑΕΠ, για τον υπολογισμό των κοινωνικών και περιβαλλοντικών στόχων. Αυτό πρέπει να διορθωθεί.

- Η εντολή της ΕΚΤ θα πρέπει να διευρυνθεί ώστε να περιλαμβάνει, εκτός από τον πληθωρισμό, και την πλήρη απασχόληση, ενώ ο στόχος του 2% για τον πληθωρισμό θα πρέπει να αυξηθεί ώστε να μπορεί να διευκολύνει την εφαρμογή μιας δημοσιονομικής πολιτικής που θα βασίζεται στις ανάγκες της κοινωνίας.
- Η οικονομική διακυβέρνηση της ΕΕ θα πρέπει να ενταχθεί σε ένα δημοκρατικό συμμετοχικό πλαίσιο, όπου το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο θα συμμετέχει στη λήψη αποφάσεων, θα επιβλέπει την εφαρμογή τους και όπου η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και η ΕΚΤ θα λογοδοτούν σε αυτό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΚΟΣΤΟΥΣ ΖΩΗΣ

Οι πραγματικοί μισθοί αναμένεται να μειωθούν κατά μέσο όρο κατά 6,5% το 2022 και το 2023 και οι κοινωνικές παροχές δεν έχουν προσαρμοστεί για να αντισταθμίσουν τον αυξημένο πληθωρισμό. Επιπλέον, το καλάθι του καταναλωτή των νοικοκυριών με χαμηλότερο εισόδημα τα καθιστά ιδιαίτερα ευάλωτα στις αυξήσεις των τιμών της ενέργειας, των τροφίμων και των ενοικίων. Αλλά, η υποτίμηση των μισθών αφορά όλους τους εργαζόμενους, καθώς αυξάνει τον κίνδυνο φτωχοποίησης

Η κρίση του κόστους ζωής προσθέτει μία ακόμη διάσταση σε μια ευρύτερη και μακροχρόνια κρίση κοινωνικής αναπαραγωγής. Ο αγώνας της καθημερινής ζωής δεν αφορά μόνο τις δυσκολίες στην πληρωμή των λογαριασμών της ενέργειας και των σούπερ μάρκετ ή την αντιμετώπιση των δανείων, των φόρων κ.λπ. αλλά και τη διασφάλιση της πρόσβασης σε βασικές κοινωνικές υπηρεσίες που έχουν διαβρωθεί από τη λιτότητα και τις ιδιωτικοποιήσεις (υγειονομική περίθαλψη, φροντίδα των παιδιών, μακροπρόθεσμη περίθαλψη και εκπαίδευση).

Οι εξελίξεις στην κοινωνική πολιτική της ΕΕ ήταν, μέχρι στιγμής, αντιφατικές. Σημαντικές σχετικά προοδευτικές εξελίξεις σε αυτή την κατεύθυνση ήταν το Σχέδιο Δράσης του Ευρωπαϊκού Πυλώνα Κοινωνικών Δικαιωμάτων: η Οδηγία για επαρκείς κατώτατους μισθούς, η πρόταση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για μια Σύσταση του Συμβουλίου σχετικά με το επαρκές ελάχιστο εισόδημα και η Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Φροντίδα. Οι εξελίξεις αυτές, όμως, δεν συμβαδίζουν με τη στάση της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως προς τη δημοσιονομική πολιτική, όπως αυτή αναλύεται στο κεφάλαιο 1.

Η ομάδα του EuroMemo προτείνει και ζητά τις ακόλουθες εναλλακτικές κοινωνικές πολιτικές:

- Οι αυξήσεις των μισθών και οι μηχανισμοί αναπροσαρμογής των μισθών, ιδίως των χαμηλών μισθών, θα πρέπει να τεθούν στην κορυφή της πολιτικής και της ατζέντας των συλλογικών διαπραγματεύσεων.
- Η αποσύνδεση των νοικοκυριών από το δίκτυο παροχής ενέργειας θα πρέπει να απαγορευτεί.
- Η πρόσβαση σε βασικές δημόσιες υπηρεσίες και αγαθά θα πρέπει να αποτελεί μέρος μιας προσέγγισης η οποία θα βασίζεται στα δικαιώματα, ώστε να διασφαλιστεί ότι οι ανάγκες του πληθυσμού θα καλύπτονται αποτελεσματικά. Οι επενδύσεις σε δημόσιες υπηρεσίες και υποδομές είναι ένα μέσο τόσο για την αντιμετώπιση της άμεσης κρίσης

του κόστους ζωής, όσο και για την επίτευξη μακροπρόθεσμων κοινωνικών και περιβαλλοντικών στόχων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΑΤΑΞΙΑ, Η ΚΛΙΜΑΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ Η ΑΝΑΓΚΗ ΓΙΑ ΤΑΧΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟ

Η κλίμακα και ο επείγων χαρακτήρας της κλιματικής κρίσης εντείνονται. Πολλά σημεία καμπής είτε έχουν ενεργοποιηθεί είτε βρίσκονται υπό απειλή ενεργοποίησης άμεσα. Μέχρι το 2030 απαιτούνται περίπου 4,3 τρισεκατομμύρια δολάρια για να αποφευχθούν τα χειρότερα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Η εξάρτηση από την ιδιωτική «πράσινη χρηματοδότηση» για την αντιμετώπιση της κλιματικής κρίσης και τον μετριασμό των επιπτώσεων και των καταστροφών που έχουν ήδη προκληθεί, κυριαρχεί την πολιτική της ΕΕ.

Αυτή η αισιόδοξη πίστη στην «πράσινη χρηματοδότηση» είναι λανθασμένη. Έρευνες πάνω στα παγκοσμίως μεγαλύτερα ταμεία διαχείρισης περιουσιακών στοιχείων, παρουσιάζουν σαφείς ενδείξεις «πράσινου ξεπλύματος». Τρεις εταιρείες διαχειρίζονται περιουσιακά στοιχεία άνω των 20 τρισεκατομμυρίων δολαρίων και δαπανούν μεγάλα ποσά για να διαφημίσουν τον «πράσινο» χαρακτήρα τους. Ωστόσο, ως μεγάλοι μέτοχοι σε εταιρείες ορυκτών καυσίμων, έχουν υποστηρίξει σταθερά τα ψηφίσματα των μεγάλων εταιρειών άνθρακα στις γενικές συνελεύσεις των μετόχων. Αντί να προωθούν την περιβαλλοντική μέριμνα, οι τρεις μεγάλες εταιρείες μεριμνούν για τη διατήρηση του status quo της μεγιστοποίησης της περιουσίας των μετόχων. Η πολιτική επιρροή τόσο των μεγάλων εταιρειών διαχείρισης περιουσιακών στοιχείων όσο και των παγκόσμιων επιχειρήσεων έντασης άνθρακα είναι επίσης κολοσσιαία, εντείνοντας σημαντικά τη σύγχυση που χαρακτηρίζει τις συζητήσεις για την περιβαλλοντική ανανέωση εντός της κοινωνίας των πολιτών.

Επιπλέον, ανάμεσα στα σημαντικότερα εμπόδια στον οικολογικό μετασχηματισμό βρίσκονται και οι ηγεμονικοί ανταγωνισμοί μεταξύ των μεγάλων κρατών και οι σπάταλοι και καταστροφικοί πόλεμοι. Όλα αυτά αποδυναμώνουν τη διαμόρφωση και την εφαρμογή αποτελεσματικών πολιτικών.

Η ομάδα EuroMemo παραμένει σταθερή στην πεποίθησή της ότι ο μετριασμός της κλιματικής αλλαγής και η ριζική μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων σε εθνικό, περιφερειακό και παγκόσμιο επίπεδο είναι αδιαίρετα. Το σημερινό καθεστώς συσσώρευσης του χρηματοοικονομικού καπιταλισμού και της απόσπασης αξίας από περιορισμένους κύκλους της ελίτ εξασθενεί κάθε δυνατότητα δημοκρατικής νομιμοποίησης θεμελιωδών αλλαγών στα πρότυπα παραγωγής, απασχόλησης και κατανάλωσης. Η ετοιμότητα των προηγμένων οικονομιών, συμπεριλαμβανομένων εκείνων της ΕΕ, να παράσχουν οικονομική και τεχνολογική στήριξη μεγάλων μεγεθών στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές, είναι ζωτικής σημασίας για τη διατήρηση της ελπίδας ότι θα αποφύγουμε το ενδεχόμενο ενός κατεστραμμένου πλανήτη και των σχετικών με αυτό κινδύνων, για τη φυσική ευημερία των μελλοντικών γενεών. Συγκεκριμένα, αυτό σημαίνει ότι ο κύριος όγκος της χρηματοδότησης πρέπει να διατεθεί για τη στήριξη των φτωχότερων κρατών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΑΤΑΞΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ ΕΕ

Η αδύναμη και άνιση οικονομία και η αυξανόμενη αβεβαιότητα στην καθημερινή ζωή διαμορφώνουν τη δυναμική της παγκόσμιας πολιτικής οικονομίας, μεταξύ άλλων, μέσω της αύξησης των ανισοτήτων και της ανάπτυξης των πολιτικών συστημάτων. Ο πλούτος μπορεί να μεταφραστεί σε πολιτική επιρροή και στις φιλελεύθερες δημοκρατίες. Όταν αλλάζουν οι κανόνες που βοηθούν τον περιορισμό της επιρροής του χρήματος στην πολιτική

υπέρ των πλουσίων και των μεγάλων επιχειρήσεων, η διαδικασία μετατρέπεται εύκολα σε έναν φαύλο κύκλο. Οι προηγούμενες αλλαγές επιτρέπουν νέες αλλαγές προς την ίδια κατεύθυνση, με αποτέλεσμα τον περαιτέρω περιορισμό της δημοκρατίας και τους όλο και πιο ασύμμετρους συσχετισμούς ισχύος.

Σε μια στενά διασυνδεδεμένη παγκόσμια οικονομία, καμία σημαντική εξέλιξη δεν είναι μεμονωμένη, ενώ η αλληλεξάρτηση μπορεί εύκολα να μετατραπεί σε όπλο, όπως φαίνεται από τις σχέσεις ΗΠΑ-Κίνας. Πολλά εξαρτώνται από την ικανότητα των δρώντων να επιλύουν κοινά προβλήματα μέσω ειρηνικής συνεργασίας. Κατά τη δεκαετία του 2000, η παγκόσμια διακυβέρνηση άρχισε να φθίνει. Τα παγκόσμια προβλήματα που παραμένουν άλυτα μπορεί να οδηγήσουν στην επιδείνωση των ίδιων αυτών προβλημάτων και να δημιουργήσουν κοινωνικές συγκρούσεις. Συνεπάγονται, όμως, διαλυτικές τάσεις και αντιφάσεις και στην παγκόσμια πολιτική οικονομία. Η άνοδος εθνικιστικών-αυταρχικών προσανατολισμών βαθαίνει το σημερινό αδιέξοδο της παγκόσμιας διακυβέρνησης. Ενώ οι προσπάθειες σφυρηλάτησης «λαϊκής» ενότητας μέσω της αρνητικότητας ταυτίζονται με τον αντι-ελιτισμό, μπορεί επίσης να λάβουν τη μορφή της κατασκευής «ξένων» και εχθρών. Ακόμη και στις μετριοπαθείς εκδοχές του εθνικισμού, η τάση να ακολουθούνται μωπικές, εγωιστικές πολιτικές στο διακρατικό πεδίο δυσχεραίνει τη συνεργασία και αυξάνει την πιθανότητα συγκρούσεων και την ασφαλειοποίησή τους.

Η παγκόσμια αταξία έχει πλέον κορυφωθεί στο ξέσπασμα μιας πολεμικής σύρραξης μεγάλης κλίμακας στην καρδιά της Ευρώπης. Η βίαιη κοντόφθαλμη ρωσική εισβολή στην Ουκρανία παραβιάζει το διεθνές δίκαιο και προκαλεί τεράστιο πόνο και αναταραχή. Επιπλέον, η κλιμάκωση έχει φτάσει σε σημείο που αγγίζει τα όρια του πυρηνικού πολέμου. Η αποκλιμάκωση της σύγκρουσης είναι πλέον απόλυτο ηθικό καθήκον. Πρόκειται για έναν πόλεμο μεταξύ της Ρωσίας και της Ουκρανίας, όπου η εντατική εμπλοκή του NATO και οι από καιρό επιδεινούμενες σχέσεις ΗΠΑ-Ρωσίας δεσπόζουν στο παρασκήνιο. Οποιαδήποτε ειρηνευτική συμφωνία οφείλει να είναι αντικείμενο διαπραγμάτευσης μεταξύ των άμεσα εμπλεκόμενων, καθώς και κατάλληλων τρίτων· συνεπώς, η συμμετοχή του ΟΗΕ είναι απαραίτητη. Όμως, μια απλή ειρηνευτική συμφωνία από μόνη της δεν αρκεί για να αντιστρέψει τις συνεχιζόμενες διαλυτικές τάσεις. Απαιτείται μια σειρά εκτεταμένων, μακροπρόθεσμων μεταρρυθμίσεων στη διακυβέρνηση της παγκόσμιας οικονομίας, δηλαδή, η θέσπιση επαρκέστερων κοινών θεσμών.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Ευρωπαϊκή Ένωση ιδρύθηκε το 1993 ως μέρος μιας νεοφιλελεύθερης παγκόσμιας τάξης, όπου αποδόθηκαν υπεροπτικές ιδιότητες στις αυτορρυθμιζόμενες αγορές του «τέλους της ιστορίας». Από το 1997, τα Ευρωπαϊκά Υπομνήματα (EuroMemoranda) ασκούν κριτική στις ανεπάρκειες των θεσμών και των πολιτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και προειδοποιούν για τις διαλυτικές, αποσυνθετικές τάσεις που δημιουργούν αυτές οι ανεπάρκειες. Η αποσύνθεση πραγματώνεται τώρα σε αυτό που και ο πρώην πρόεδρος της Επιτροπής Γιούνκερ προσδιόριζε ως «πολυκρίση».¹ Η νεοφιλελεύθερη τάξη δίνει τη θέση της στην αταξία.

Μια πολυκρίση μπορεί να γίνει κατανοητή ως μια πληθώρα κλυδωνισμών που αλληλοτροφοδοτούνται με αυξανόμενη πολυπλοκότητα. Οι κλυδωνισμοί μπορεί να φαίνονται ανόμοιοι, αλλά αλληλεπιδρούν έτσι ώστε το σύνολο να γίνεται ακόμη πιο συντριπτικό από το άθροισμα των μερών του.² Η πολυκρίση που αντιμετωπίζει σήμερα η Ευρώπη περιλαμβάνει την κλιματική αλλαγή, την πανδημία του Covid-19, την ενεργειακή κρίση, την κρίση του κόστους ζωής, τον πόλεμο στην Ουκρανία και την αναδυόμενη ηγεμονική αντιπαλότητα μεταξύ των Ηνωμένων Πολιτειών και της Κίνας. Περιλαμβάνει επίσης, μια κρίση περίθαλψης σε κοινωνίες που γερνούν, κοινωνικές ανισότητες και μια κρίση δημοκρατίας.

Ορισμένα από τα παραπάνω προβλήματα δεν είναι καθόλου καινούργια, αλλά επιδεινώνονται όσο δεν επιλύονται και αυτό αυξάνει τις πιθανότητες κοινωνικών συγκρούσεων. Σε ένα βαθύτερο επίπεδο, αυτά αφορούν αποσυνθετικές τάσεις και αντιφάσεις της ίδιας της παγκόσμιας πολιτικής οικονομίας.³ Η μεγάλης κλίμακας στροφή προς την ατομική ευθύνη και τις ιδιωτικές ανταγωνιστικές αγορές έχει μετασηματίσει την εμπρόθετη δράση και τα κοινωνικά πλαίσια. Αποτελέσματα αυτών των αλλαγών, όπως είναι οι ανισότητες, οι όλο και πιο επισφαλείς όροι απασχόλησης και οι οικονομικές κρίσεις δημιουργούν ανησυχίες και άγχη στην καθημερινή ζωή, αλλά με άνιστο τρόπο, καθώς υπόκεινται σε διάφορες ασυμμετρίες. Αυτές οι ανησυχίες και τα άγχη της καθημερινής ζωής μπορούν να χρησιμοποιηθούν και να κινητοποιηθούν για χάρη ανταγωνιστικών πολιτικών, κυρίως με όρους πλαισίων, κατηγοριών, μεταφορών και μύθων βαθιά εμπεδωμένων στις βαθύτερες δομές του εθνικού και θρησκευτικού φαντασιακού.

Η κλιματική αλλαγή είναι το κατ' εξοχήν παγκόσμιο ζήτημα. Η ομάδα των Ευρωπαίων Οικονομολόγων έχει ασκήσει κριτική στις ανεπάρκειες των μέτρων που έχουν ληφθεί εδώ και πολλά χρόνια, συμπεριλαμβανομένων των μέσων της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας. Οι συνέπειες της κλιματικής αλλαγής οξύνονται όλο και περισσότερο. Σύμφωνα με την Διακυβερνητική Επιτροπή για την Κλιματική Αλλαγή (Intergovernmental Panel on Climate Change - IPCC), με τα σημερινά επίπεδα εκπομπών, ο «προϋπολογισμός άνθρακα» για τη διατήρηση της υπερθέρμανσης του πλανήτη εντός του ορίου του 1,5°C θα έχει εξαντληθεί σε 4 ½ χρόνια. Οι ακραίες καιρικές συνθήκες του 2022 -καταστροφικές πλημμύρες στο Πακιστάν και πρωτοφανής ξηρασία στην Ευρώπη, την Αφρική και την Κίνα- αποτελούν δυσσώιωνες ενδείξεις «σημείων καμπής» με κύκλους αρνητικών αυτοσυντηρούμενων αλληλεπιδράσεων. Με τις σημερινές ακολουθούμενες πολιτικές, ο κόσμος θα βιώσει μια καταστροφική μέση άνοδο της θερμοκρασίας κατά 2,8°C μέχρι το τέλος του αιώνα.⁴

Η πανδημία του Covid-19 αποτελεί επίσης ένα παγκόσμιο σοκ. Μέχρι τα μέσα Νοεμβρίου

1 E.K., Ομιλία του Προέδρου J-C Juncker στη Γενική Συνέλευση του Συλλόγου Επιχειρήσεων και Βιομηχανιών (ΣΕΒ) Ελλάδος, 21 Ιουνίου, 2016

2 Adam Tooze, «Welcome to the world of the polycrisis», *Financial Times*, 28 Απριλίου, 2022.

3 Heikki Patomäki (2018) *Disintegrative tendencies in global political economy: exits and conflicts*. Abingdon και Νέα Υόρκη: Heikki Patomäki (2022) *The three fields of global political economy*. Abingdon και Νέα Υόρκη: Routledge, κεφάλαιο 7 και 8.

4 UNEP Emissions Gap Report 2022; <https://www.unep.org/resources/emissions-gap-report-2022>

2022 είχαν καταγραφεί 633.263.617 κρούσματα παγκοσμίως, εκ των οποίων 262.997.353 (40%) στην Ευρώπη, ενώ οι θάνατοι από τον ιό είχαν φτάσει τους 6.594.491, εκ των οποίων 2.127.342 (32%) συνέβησαν στην Ευρώπη⁵. Στα τέλη Οκτωβρίου, η αθροιστική λήψη του εμβολίου στην ΕΕ/ΕΟΧ ήταν ίση με 75,3% του συνολικού πληθυσμού για την πρώτη δόση, αλλά μόνο 53,9% για την πρώτη αναμνηστική δόση και 7,6% για τη δεύτερη⁶. Στις 27 Απριλίου, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ανακοίνωσε ότι εξέρχεται από τη φάση έκτακτης ανάγκης της πανδημίας του Covid-19. Στη συνέχεια, όλα τα κράτη μέλη ήταν τους περιορισμούς που είχαν επιβληθεί. Ωστόσο, μετά την αύξηση των ταξιδιών στην περιοχή κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού του 2022, υπάρχουν ενδείξεις αύξησης της δραστηριότητας του Covid-19. Η πανδημία σίγουρα δεν έχει τελειώσει. Η επένδυση σε καλής ποιότητας, επαρκείς υπηρεσίες υγείας θα είναι ζωτικής σημασίας για την αντιμετώπιση του επόμενου κύματος, επιπλέον των επενδύσεων που απαιτούνται για την αντιμετώπιση της γήρανσης του πληθυσμού.

Εξίσου παγκόσμιες είναι οι *ενεργειακές και οι επισιτιστικές κρίσεις* που άρχισαν στα τέλη του 2021. Η επαναλειτουργία της οικονομίας, σε συνδυασμό με την αυξημένη χρηματοπιστωτική κερδοσκοπία τόσο στις αγορές ενέργειας όσο και στις αγορές γεωργικών προϊόντων, προκάλεσε ταχεία άνοδο των τιμών. Η ρωσική εισβολή στην Ουκρανία επιδείνωσε δραματικά την κατάσταση, ιδίως στην Ευρώπη, αφού η Ρωσία μείωσε τις εξαγωγές της τον Ιούνιο, σε αντίποινα των κυρώσεων που εφάρμοσαν οι δυτικές κυβερνήσεις προς υποστήριξη της Ουκρανίας. Παρ' όλο που οι ευρωπαϊκές τιμές του φυσικού αερίου μειώθηκαν στις αρχές Νοεμβρίου σε περίπου 130 €/MW/h, έπειτα από την κορύφωσή τους τον Αύγουστο σε μια μέση τιμή άνω των 300 €/MW/h, εξακολουθούν να είναι πολύ υψηλότερες από τον μακροπρόθεσμο καθιερωμένο μέσο όρο των 20-30 €/MW/h. Το βάρος αυτής της κρίσης θα πλήξει δυσανάλογα τα φτωχότερα τμήματα του πληθυσμού και θα ωθήσει μεγάλα τμήματα του πληθυσμού στη φτώχεια⁷.

Ο *πόλεμος στην Ουκρανία*, αν και διεξάγεται σε ευρωπαϊκό έδαφος, έχει πολύ σημαντικές επιπτώσεις παγκοσμίως και έχει φέρει τον κόσμο στα πρόθυρα πυρηνικού πολέμου. Έχει επίσης παγκόσμια αίτια, ως σύμπτωμα των προαναφερθέντων αποσυνθετικών τάσεων και αποτελεί μέρος ευρύτερων γεωπολιτικών ανταγωνισμών. Οι τιμές της ενέργειας, ο πληθωρισμός, τα επιτόκια, η οικονομική ανάπτυξη και οι ελλείψεις τροφίμων συνδέονται με τον πόλεμο, όπως και η εντεινόμενη προσφυγική κρίση στην Ευρώπη. Πάνω από 7,8 εκατομμύρια πρόσφυγες που εγκατέλειψαν την Ουκρανία έχουν καταγραφεί σε όλη την Ευρώπη, το 90% των οποίων είναι γυναίκες και παιδιά. Οι Ουκρανοί πρόσφυγες επιτείνουν τις πολιτικές εντάσεις μεταξύ των κρατών μελών της ΕΕ σχετικά με τη διαχείριση των χιλιάδων προσφύγων που διαφεύγουν από τις συγκρούσεις, την πείνα και την κλιματική αλλαγή στις χώρες της Μέσης Ανατολής, της Ασίας και της Αφρικής και αποβιβάζονται στις ακτές των μεσογειακών χωρών της ΕΕ. Ο πόλεμος έχει οδηγήσει σε μαζική αύξηση των δεσμεύσεων για στρατιωτικές δαπάνες, όπως για παράδειγμα στο γερμανικό «Zeitenwende» (ιστορικό σημείο καμπής), επιταχύνοντας την τάση στρατιωτικοποίησης που έχουν καταγράψει τα Υπομνήματά μας τα τελευταία χρόνια. Όσο περισσότερο διαρκεί ο πόλεμος, τόσο μεγαλύτερες θα είναι οι επιπτώσεις του στην ΕΕ σε πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο.

Θεωρούμε ότι το γενικό συμπέρασμα της *έκθεσης του UNEP* (Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον) για τις εκπομπές ρύπων, με βάση το οποίο ο χρόνος για σταδιακή αλλαγή έχει παρέλθει και μόνο ένας ριζικός μετασχηματισμός των οικονομιών και των κοινωνιών μας μπορεί να μας σώσει από την καταστροφή, αποτελεί μιας μορφής επιβεβαίωση των πολιτικών θέσεων που έχει λάβει η ομάδα των Ευρωπαίων Οικονομολόγων όλα αυτά τα

5 WHO Coronavirus (Covid-19) Dashboard- <https://Covid-19.who.int/> (πρόσβαση στις 17/11/2022)

6 Έκθεση «Country overview report» του ECDC, <https://www.ecdc.europa.eu/en/Covid-19/country-overviews>, (πρόσβαση στις 17/11/2022)

7 IEA, 2022, World Energy Outlook, Οκτώβριος, <https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2022>.

χρόνια.⁸ Όπως περιγραφόταν στο EuroMemo του 2020, το επίκεντρο της οικονομικής πολιτικής της ΕΕ πρέπει να είναι ένα μεγάλο ομοσπονδιακό πρόγραμμα δημόσιων επενδύσεων ίσο με τουλάχιστον 2% του ΑΕΠ της ΕΕ για την προώθηση της οικολογικής και κοινωνικής μετάβασης προς μια βιώσιμη και δίκαιη οικονομία. Προηγούμενα Υπομνήματα έχουν ασκήσει κριτική στις ελπίδες που έχει εναποθέσει η ΕΕ στη «Σύμμειξη Πόρων» ή αλλιώς ««μικτή χρηματοδότηση»» και στους χρηματοοικονομικούς μηχανισμούς για την επίτευξη αυτών των στόχων. Το Υπόμνημα του 2023 ενισχύει και τεκμηριώνει περαιτέρω αυτή την κριτική. Στο κεφάλαιο 3 αναλύονται λεπτομερώς η κοντόφθαλμη προσέγγιση, οι δυσλειτουργίες και τα συμφέροντα της «πράσινης χρηματοδότησης». Το Κεφάλαιο 1 εντοπίζει τα σημερινά μακροοικονομικά προβλήματα, όπως ο πληθωρισμός, σε ένα ευάλωτο, έντονα χρηματιστικοποιημένο και ιδιωτικοποιημένο ενεργειακό σύστημα. Από αυτή την προοπτική, η πολιτική της ΕΚΤ και άλλων κεντρικών τραπεζών για την αύξηση των επιτοκίων και η επιστροφή σε εθνικιστικές δημοσιονομικές αντιδράσεις θεωρούνται λανθασμένες. Επίσης, δυσχεραίνουν την αλληλέγγυα αντιμετώπιση της κρίσης κόστους ζωής που αναλύεται στο κεφάλαιο 2. Το κεφάλαιο 4 εξετάζει τις αποσυνθετικές τάσεις της παγκόσμιας τάξης πραγμάτων που έχουν φέρει τον κόσμο στα πρόθυρα πυρηνικής σύγκρουσης. Ενώ η βιαιότητα με την οποία η Ρωσία διεξάγει τον πόλεμο στην Ουκρανία έχει καταστήσει εξαιρετικά δύσκολο το ενδεχόμενο μιας ειρηνικής επίλυσης της σύγκρουσης, το κεφάλαιο αυτό καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η αποφυγή της πυρηνικής καταστροφής αποτελεί απόλυτη ηθική επιταγή και απευθύνει μια έκκληση προς τον μετασχηματισμό της ΕΕ και για μια κοσμοπολίτικη κοινωνική και δημοκρατική διακυβέρνηση στην περιοχή της Ευρώπης και πέραν αυτής.

8 UNEP, «Emissions Gap Report», 27 Οκτωβρίου, 2022.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΟΙ ΜΑΚΡΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

1.1. ΜΑΚΡΟ-ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ

Μια σημαντική πτυχή της επικρατούσας αβεβαιότητας αφορά το μέλλον της οικονομικής μεγέθυνσης. Σε αντίθεση με τις προθέσεις της έκθεσης Cecchini του 1988, η οποία παρείχε την αρχική λογική της ευρωπαϊκής κατεύθυνσης, οι ευρωπαϊκοί ρυθμοί μεγέθυνσης έχουν μειωθεί στην εποχή της ενιαίας αγοράς. Επιπλέον, οι πολλαπλές κρίσεις που πέρασε η ΕΕ οδήγησαν σε ακόμη χαμηλότερους ρυθμούς μεγέθυνσης. Για παράδειγμα, ο μέσος ρυθμός μεγέθυνσης της ΕΕ ήταν ίσος με 2,1% την περίοδο 2004-2008, μειώθηκε σε -0,4% μεταξύ 2009-2013 και σε 1,9% την περίοδο 2014-2018. Τέλος, οι επιδόσεις αυτές δεν συνδέθηκαν με μια αλλαγή του προτύπου κατανάλωσης και παραγωγής προς ένα περισσότερο βιώσιμο μοντέλο.

Ωστόσο, οι υπάρχουσες εξηγήσεις για τη μείωση των ρυθμών μεγέθυνσης διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους. Η επικρατούσα οικονομική ερμηνεία επικεντρώνεται στα εμπόδια στον ανταγωνισμό της αγοράς και στη γήρανση του πληθυσμού, ενώ αναγνωρίζει ότι το παγκόσμιο οικονομικό κέντρο βάρους μετατοπίζεται προς την Ασία.⁹ Όμως, δεν είναι μόνο η ανομοιογένεια της μεγέθυνσης αλλά και οι επιπτώσεις των νεοφιλελεύθερων οικονομικών πολιτικών που έχουν επιβραδύνει τη μεγέθυνση στις χώρες του ΟΟΣΑ και σε άλλα τμήματα της παγκόσμιας οικονομίας. Όπως έχει συζητηθεί σε διάφορα Υπομνήματα από το 1997 και μετά, οι πολιτικές αυτές έχουν αποπληθωριστική δράση, ενώ έχουν διευκολύνει τη χρηματιστικοποίηση και έχουν συμβάλει στην αύξηση των οικονομικών ανισοτήτων. Ο συνδυασμός των αυξανόμενων ανισοτήτων και των διαδικασιών χρηματιστικοποίησης, που συνεπάγεται σωρευτική και κυκλική αιτιώδη συνάφεια, μπορεί να εξηγήσει τους μειούμενους ρυθμούς μεγέθυνσης.¹⁰ Σε αυτό θα πρέπει να προστεθούν οι περιοριστικές μακροοικονομικές πολιτικές και η «πλάνη της σύνθεσης» που προκαλείται από την ανταγωνιστική λιτότητα. Επιπλέον, στους τομείς των υπηρεσιών, η παραγωγικότητα της εργασίας παρέμεινε στάσιμη, ενώ σε άλλους παρουσίασε ελάχιστη αύξηση. Τέλος, τα οικολογικά όρια της μεγέθυνσης, όπως προέβλεπε η Λέσχη της Ρώμης ήδη από το 1971, μπορεί να έχουν αρχίσει να επηρεάζουν και το ΑΕΠ, αν και είναι γνωστό ότι ως μέτρο το ΑΕΠ δεν επηρεάζεται εύκολα από την οικολογική καταστροφή.

Στα Υπομνήματα του 2020 και του 2021 είχε επισημανθεί ότι η οικονομική επέκταση που ακολούθησε την κρίση της Ευρωζώνης του 2010-12 ήταν «ιστορικά αδύναμη», «άνιση» και «πλησίαζε στο τέλος της», ακόμη και πριν από τα lockdown του Covid-19, καθώς και ότι το μέλλον ήταν αβέβαιο.¹¹ Αυτό, τελικά, αποδείχτηκε απολύτως αληθές. Προτού ολοκληρωθεί μια μετά-COVID ανάκαμψη «σχήματος V», η ευρωπαϊκή οικονομία βρέθηκε αντιμέτωπη με τις επιπτώσεις του πολέμου στην Ουκρανία και τη διακοπή των ρωσικών προμηθειών φυσικού αερίου. Στο διάγραμμα 1.1 παρακάτω, παρουσιάζεται η πορεία επιλεγμένων οικονομικών δεικτών, όπως προβλεπόταν από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή στις φθινοπωρινές ευρωπαϊκές οικονομικές προβλέψεις για το 2022. Όπως σημειώνει η Επιτροπή, τις χαρακτηρίζει μεγάλος βαθμός αβεβαιότητας.

- Η οικονομία της ΕΕ στο σύνολό της αναμένεται να εμφανίσει θετικό ρυθμό μεγέθυνσης το 2022. Αυτό οφείλεται κυρίως στη δυναμική του 2021, ενώ το ΑΕΠ αναμένεται να συρρικνωθεί προς το τέλος του 2022. Η μείωση του ρυθμού μεγέθυνσης θα συνεχι-

9 Yvan Guillemette και David Turner «The long view: scenarios for the world economy to 2060», OECD Economic Policy Paper No. 22, July 2018, https://www.oecd-ilibrary.org/economics/the-long-view_b4f4e03e-en (πρόσβαση στις 8 Νοεμβρίου 2022).

10 Για μια καλή συζήτηση προς αυτή την κατεύθυνση, βλέπε Yilmaz Akyüz (2018) «Inequality, financialisation and stagnation». *The Economic and Labour Relations Review* 29(4), 428-45.

11 EuroMemorandum, 2021, A post-COVID global-local agenda for socio-ecological transformation in Europe, σ. 9. Βλέπε επίσης: EuroMemorandum 2020, «A Green New Deal for Europe - Opportunities and Challenges», σ. 9-10

στεί το 2023, κινούμενη σε αρνητικά επίπεδα στη Λετονία, τη Σουηδία, τη Φινλανδία και τη Γερμανία, με την τελευταία να έχει πληγεί ιδιαίτερα από την ενεργειακή κρίση.

- Οι περιορισμοί στην αλυσίδα εφοδιασμού και η υπέρογκη αύξηση των τιμών της ενέργειας και των βασικών εμπορευμάτων και τροφίμων οδήγησαν σε σημαντική αύξηση του πληθωρισμού. Ο πυρήνας του πληθωρισμού -εξαιρουμένης της ενέργειας και των μη επεξεργασμένων τροφίμων- είναι 4,8% στη ζώνη του ευρώ και 5,8% στην ΕΕ, έναντι 8,5% και 9,3% του συνολικού πληθωρισμού αντίστοιχα. Αν και το απόβλεπτο έχει γίνει ο νέος κανόνας, εάν οι αγορές αυτές ομαλοποιηθούν, ο πληθωρισμός θα αποδειχθεί παροδικός. Οι τιμές των τροφίμων έχουν μειωθεί σε όρους δολαρίου, λόγω των εξαγωγικών ρεκόρ από τις ρωσικές γεωργικές παραγωγικές μονάδες προς την Ασία, τη Μέση Ανατολή και τη βόρεια Αφρική. Οι εξάρσεις στις τιμές των τροφίμων το 2022 προκλήθηκαν από κερδοσκοπία στην αγορά προθεσμιακών συμβολαίων, η οποία προκλήθηκε από την έναρξη του πολέμου στην Ουκρανία.
- Η ανεργία το 2022 αναμένεται να είναι χαμηλότερη από ό,τι τα προηγούμενα έτη, αν και υπάρχουν αξιοσημείωτες διαφορές μεταξύ των κρατών μελών. Για παράδειγμα, το ποσοστό της ανεργίας τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ισπανία είναι διπλάσιο από το μέσο ποσοστό της ΕΕ. Επιπλέον, το ποσοστό των ανέργων ηλικίας κάτω των 25 ετών είναι υπερδιπλάσιο του ποσοστού του εργατικού δυναμικού στο σύνολό του.
- Οι πραγματικοί μισθοί αναμένεται να μειωθούν σε όλα τα κράτη μέλη το 2022. Η μείωση είναι ιδιαίτερα αισθητή σε ορισμένες χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, ενώ ορισμένες σκανδιναβικές χώρες και χώρες της Νότιας Ευρώπης εμφανίζουν επίσης σημαντική μείωση των μισθών. Ως αποτέλεσμα, έχει προκύψει μια κρίση κόστους ζωής στην ΕΕ, η οποία πλήττει ιδιαίτερα σκληρά τις οικογένειες με χαμηλό και μεσαίο εισόδημα, και οι οποίες, όπως τεκμηριώνεται στο κεφάλαιο 2, τείνουν να δαπανούν μεγαλύτερο μέρος του εισοδήματός τους για τρόφιμα και ενέργεια.
- Το συνολικό εισόδημα που λαμβάνει το πλουσιότερο 20% του πληθυσμού στην ΕΕ είναι 5 φορές μεγαλύτερο από αυτό που λαμβάνει το φτωχότερο 20% κατά μέσο όρο, ενώ το εύρος αυτό ποικίλλει σημαντικά μεταξύ των κρατών μελών. Σε σύγκριση με τα προηγούμενα έτη, η ανισότητα έχει αυξηθεί στην ΕΕ. Επιπλέον, η ενεργειακή φτώχεια - η αδυναμία των νοικοκυριών να έχουν πρόσβαση σε βασικά ενεργειακά προϊόντα και υπηρεσίες- βρίσκεται, όπως τεκμηριώνεται στο κεφάλαιο 2, σε άνοδο¹².
- Οι εθνικοί προϋπολογισμοί παρουσιάζουν έλλειμμα, με εξαίρεση τέσσερις χώρες -τη Δανία, τη Σουηδία, την Κύπρο και την Ιρλανδία- οι οποίες έχουν πλεόνασμα, έστω και ελάχιστο. Αξίζει να σημειωθεί ότι το έλλειμμα υπερβαίνει το θεσμικό όριο του 3% του ΑΕΠ του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης στην περίπτωση 15 χωρών. Το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης βρίσκεται επί του παρόντος σε καθεστώς αδράνειας, ενώ η αναθεώρησή του βρίσκεται σε εξέλιξη.
- Το δημόσιο χρέος είναι επίσης πάνω από το όριο του 60% του ΑΕΠ που έχει τεθεί από το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης τόσο κατά μέσο όρο στην ΕΕ και τη ζώνη του ευρώ όσο και σε 13 κράτη μέλη. Επιπλέον, υπάρχει σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ των κρατών μελών, με την Ελλάδα και την Ιταλία να εμφανίζουν τον υψηλότερο δείκτη.

12 Η ενεργειακή φτώχεια εξετάζεται εκτενώς στο κεφάλαιο 2 παρακάτω.

Σχήμα 1.1 Βασικοί οικονομικοί και κοινωνικοί δείκτες της ΕΕ, 2022

		Πραγματικό ΑΕΠ -% μεταβολή σε σχέση με το προη- γούμενο έτος	ΕνΔΓΚ μέσος ετήσιος όρος % μεταβολή σε σχέση με το προηγούμενο έτος	Ανεργία - Αριθμός ανέργων ως % του εργατικού δυναμικού	Πραγματική αποζημίωση των εργαζομένων ανά άτομο - % μεταβολή σε σχέση με το προ- ηγούμενο έτος	Αναλογία του ανώτερου 20% προς το κατώτερο 20% των εισοδηματιών (2021)	Καθαρή δανειοδότηση (+) ή καθαρός δανεισμός (-), των γενικών κυβερνήσεων ως % του ΑΕΠ	Ακαθάριστο χρέος, γενικών κυβερνήσεων ως % του ΑΕΠ
	Ζώνη του ευρώ	3.2	8.5	6.8	-2.8		-3.5	93.6
	ΕΕ	3.3	9.3	6.2	-3.1	5.02	-3.4	86.0
Σκανδιναβικό	Φινλανδία	2.3	7.2	7.0	-3.2	3.58	-1.4	70.7
	Δανία*	3.0	7.9	4.5	-6.0	3.93	1.8	33.7
	Σουηδία*	2.9	8.1	7.2	-5.1	4.04	0.2	32.1
Δυτική Ευρώπη	Αυστρία	4.6	8.7	5.0	-4.1	4.08	-3.4	78.5
	Βέλγιο	2.8	10.4	5.8	-1.7	3.42	-5.2	106.2
	Γαλλία	2.6	5.8	7.7	-0.6	4.42	-5.0	111.7
	Γερμανία	1.6	8.8	3.1	-2.5	4.48	-2.3	67.4
	Ιρλανδία	7.9	8.3	4.4	-2.4	3.83	0.2	44.7
	Λουξεμβούργο	1.5	8.4	4.7	-1.7	4.59	-0.1	24.3
	Ολλανδία	4.6	11.6	3.7	-3.4	3.88	-1.1	50.3
Νότια Ευρώπη	Κύπρος	5.6	8.0	7.2	-3.0	4.23	1.1	89.6
	Ελλάδα	6.0	10.0	12.6	-3.5	5.79	-4.1	171.1
	Ιταλία	3.8	8.7	8.3	-4.1	5.86	-5.1	144.6
	Μάλτα	5.7	6.1	3.2	-2.0	5.03	-6.0	57.4
	Πορτογαλία	6.6	8.0	5.9	-1.3	5.66	-1.9	115.9
	Ισπανία	4.5	8.5	12.7	-5.4	6.19	-4.6	114.0
	Ανατολική Ευρώπη	Τσεχία	2.5	15.6	2.7	-8.3	3.43	-4.3
Εσθονία		-0.1	19.3	6.1	-7.4	5.03	-2.3	18.7
Λετονία		1.9	16.9	7.1	-5.3	6.63	-7.1	42.4
Λιθουανία		2.5	18.9	6.0	-6.7	6.14	-1.9	38.0
Σλοβακία		1.9	11.8	6.3		3.03 (2020)	-4.2	59.6
Σλοβενία		6.2	9.2	4.1	-8.9	3.24	-3.6	69.9
Βουλγαρία		3.1	12.8	5.2	4.0	7.45	-3.4	22.5
Κροατία		6.0	10.1	6.3	-2.1	4.78	-1.6	70.0
Ουγγαρία		5.5	14.8	3.6	-0.3	4.19	-6.2	76.4
Πολωνία		4.0	13.3	2.7	-3.5	4.02	-4.8	51.3
Ρουμανία		5.8	11.8	5.4	-3.5	7.13	-6.5	47.9
Εκτός ΕΕ	ΗΝΩΜΕΝΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ	4.2	7.9	3.8	-3.3	5.9	-6.4	105.6
	Ιαπωνία	1.7	2.5	2.7	-1.2	(ανώτερο 10% έναντι κατώτερου 10%) 4,5	-6.9	266 (43% κατέχει η Τράπεζα της Ιαπωνίας)
	ΗΠΑ	1.8	7.9	3.7	-0.2	17.0	-5.9	102.7

Πηγή: Οικονομικοί Δείκτες 2022, Φθινόπωρο, 2022 Ευρωπαϊκές Οικονομικές Προβλέψεις

1.2 ΣΥΣΦΙΞΗ ΤΗΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΑΣΥΝΤΟΝΙΣΤΗ ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Συνολικά, οι μακροοικονομικές προοπτικές της οικονομίας της ΕΕ διαφαίνονται δυσχερείς για τα νοικοκυριά και τις επιχειρήσεις της Ευρώπης. Αυτό καθίσταται ακόμη πιο πιθανό δεδομένης της νομισματικής λιτότητας που ακολουθεί η ΕΚΤ μέσω της συνεχούς αύξησης των επιτοκίων της και της παύσης των προγραμμάτων αγοράς περιουσιακών στοιχείων ενεργητικού. Ακολουθώντας το παράδειγμα της Ομοσπονδιακής Τράπεζας των ΗΠΑ, η οποία προχώρησε στην πιο απότομη σύσφιξη της νομισματικής πολιτικής της από τη δεκαετία του 1980, και η οποία οδήγησε στην αύξηση της αξίας του δολαρίου και των τιμών των εισαγωγών, η ΕΚΤ αύξησε τα επιτόκια τέσσερις φορές κατά τη διάρκεια του 2022, επιδιώκοντας την επιστροφή του πληθωρισμού στον μαγικό αριθμό του 2%. Έτσι, το επιτόκιο κύριας αναχρηματοδότησης ανήλθε στο 2,50%, το επιτόκιο της διευκόλυνσης οριακής χρηματοδότησης στο 2,75% και το επιτόκιο της διευκόλυνσης αποδοχής καταθέσεων στο 2%.

Αυτή η πολιτική είναι λανθασμένη. Η «ποσοτική σύσφιξη» διατρέχει τον κίνδυνο να αυξήσει και πάλι τη διαφορά των αποδόσεων (spread) μεταξύ των ομολόγων της Ευρωζώνης, κάτι που συνέβη κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης της Ευρωζώνης. Στο βαθμό που ο σημερινός πληθωρισμός είναι αποτέλεσμα παραγόντων εκτός του ελέγχου της κεντρικής τράπεζας, τα αυξημένα επιτόκια δεν θα μειώσουν τον πληθωρισμό βραχυπρόθεσμα, ενώ μακροπρόθεσμα υπάρχει μεγάλος κίνδυνος να προκαλέσουν ύφεση, η οποία ήδη προβλέπεται για τις αρχές του 2023. Επιπλέον, η αύξηση των επιτοκίων της ΕΚΤ αυξάνει το κόστος δανεισμού τόσο για τον ιδιωτικό όσο και για τον δημόσιο τομέα, ενώ η επιδείνωση των οικονομικών και χρηματοπιστωτικών συνθηκών ενέχει αυξημένους κινδύνους για τη σταθερότητα του χρηματοπιστωτικού συστήματος της ζώνης του ευρώ. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα με δεδομένο τον μεγάλο εξω-τραπεζικό και σε μεγάλο βαθμό μη ρυθμιζόμενο χρηματοπιστωτικό τομέα της ΕΕ. Όπως επισημάνθηκε σε προηγούμενα Υπομνήματα, η χρηματοπιστωτική σταθερότητα είναι δημόσιο αγαθό και ως τέτοιο πρέπει να διαφυλαχθεί. Πράγματι, ορισμένες από τις συστάσεις της ομάδας EuroMemo κατάφεραν να εισαχθούν στο πλαίσιο της χρηματοπιστωτικής ρύθμισης που δημιουργήθηκε στη μετά την κρίση εποχή. Ωστόσο, το σκιώδες τραπεζικό σύστημα παραμένει μια σημαντική πρόκληση, ιδίως ορισμένα τμήματά του, όπως η αγορά εγγυημένων δανείων¹³. Από δημοσιονομικής πλευράς, οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις έχουν υιοθετήσει πολιτικές για να αμβλύνουν τις επιπτώσεις της αύξησης των τιμών της ενέργειας και των τροφίμων στις επιχειρήσεις και τους καταναλωτές. Όμως, σε αντίθεση με την αναδυόμενη κίνηση προς την εύρεση δημοσιονομικών-ομοσπονδιακών λύσεων, όπως στην περίπτωση του προγράμματος *Next Generation EU* (Επόμενη Γενιά ΕΕ) και της πανδημίας του Covid-19, η αντίδραση ήταν καθαρά διακυβερνητική και με ελάχιστο συντονισμό. Υπολογίζεται ότι το κόστος αυτών των πολιτικών ανέρχεται στα 700 δισ. ευρώ, εκ των οποίων τα 200 δισ. (5% του ΑΕΠ της) βαρύνουν τη Γερμανία. Αυτό προστίθεται στις δεσμεύσεις της Γερμανίας να αυξήσει στο μέλλον τις στρατιωτικές της δαπάνες στο 2% του ΑΕΠ.¹⁴ Σε ένα πλαίσιο όπου οι κανόνες για τις κρατικές ενισχύσεις αναστέλλονται, αυτή η «προστατευτική ασπίδα» στρεβλώνει τον ανταγωνισμό υπέρ των γερμανικών επιχειρήσεων και των επιχειρήσεων άλλων χωρών με τον απαιτούμενο δημοσιονομικό χώρο. Οι χώρες που χρειάζονται την προστασία ενός κοινού συστήματος δημόσιου δανεισμού -όπως η Ελλάδα, η Ιταλία και η Ισπανία- αφήνονται έτσι στην τύχη τους.

13 M. Frangakis, «The European leveraged loans market - Developments, Risks and Policy Implications», στο *Ten Years into the Global Financial Crisis: The current state of finance in the EU - Prospects and Alternatives*, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, 2019, <https://poulantzas.gr/yliko/ten-years-into-the-global-financial-crisis-the-current-state-of-finance-in-the-eu-prospects-and-alternatives/>

14 McKinsey & Co., «Global Economics Intelligence, Executive Summary», 10 Νοεμβρίου, 2022, <https://www.mckinsey.com/capabilities/strategy-and-corporate-finance/our-insights/global-economics-intelligence-executive-summary-october-2022>

Αυτό θα ενισχύσει την οικονομική πόλωση και τις κοινωνικές εντάσεις τόσο στο εσωτερικό των χωρών αυτών όσο και στην ΕΕ γενικότερα. Μαζί με τον κίνδυνο αύξησης των διαφορών αποδόσεων, αυτό θα μπορούσε να θέσει και πάλι σε κίνδυνο την ακεραιότητα της Ευρωζώνης.

Η περιοριστική νομισματική πολιτική και η έλλειψη δημοσιονομικών-ομοσπονδιακών μέτρων απειλούν επίσης την ικανότητα της ΕΕ να επιτύχει τους στόχους της για τη μείωση των αερίων του θερμοκηπίου (GHG). Η ΕΕ μείωσε τις εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου κατά 34% κάτω από τα επίπεδα του 1990 έως το 2020, υπερβαίνοντας τον στόχο του 20%. Ωστόσο, μεγάλο μέρος αυτού ήταν αποτέλεσμα των lockdown που επιβλήθηκαν στο πλαίσιο της πανδημίας του Covid-19 και της σχετικής διακοπής της οικονομικής δραστηριότητας· η άρση των lockdown και η εκτίναξη των τιμών της ενέργειας το 2021/2022 οδήγησαν σε αύξηση των εκπομπών και επιβράδυνση της εξόδου της ΕΕ από τον άνθρακα. Σύμφωνα με τον ευρωπαϊκό νόμο για το κλίμα του 2021, η ΕΕ στοχεύει σε μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου κατά 55% έως το 2030 και στην επίτευξη καθαρής μηδενικής τιμής έως το 2050. Ωστόσο, αν δεν υπάρξουν οι αναγκαίες επενδύσεις σε νέα ενεργειακά συστήματα, η επίτευξη αυτών των στόχων είναι εξαιρετικά αμφίβολη. Η ΕΕ αντιμετωπίζει ίσως μία από τις πιο δύσκολες στιγμές της ιστορίας της. Οι βεβαιότητες που χαρακτήριζαν την περίοδο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο καταρρέουν καθώς προκαλούνται γεωπολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές εντάσεις σε ολόκληρο τον κόσμο. Η «ανεπαρκής και χρονικά καθυστερημένη» αντίδραση των ευρωπαίων ηγετών στην οικονομική κρίση αποφεύχθηκε σε μεγάλο βαθμό στην αντιμετώπιση της πανδημίας. Ωστόσο, αυτό δεν ισχύει στην τρέχουσα συγκυρία. Οι εθνικές διαφορές όσον αφορά τις παραγωγικές δομές, τις εξαρτήσεις και τις φιλοδοξίες έχουν μέχρι στιγμής εμποδίσει την ΕΕ να αναλάβει συντονισμένη δράση για την αντιμετώπιση της πολλαπλότητας των κρίσεων που αντιμετωπίζει. Η ικανότητα της ΕΕ και των ηγετών της να παραμείνουν «ενωμένοι μέσα στην πολυμορφία» δοκιμάζεται και πάλι.

1.3 ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΣΥΜΦΩΝΟΥ ΣΤΑΘΕΡΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Τον Νοέμβριο του 2022, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δημοσίευσε τις «κατευθύνσεις για τη μεταρρύθμιση του πλαισίου οικονομικής διακυβέρνησης της ΕΕ»¹⁵. Το νέο πλαίσιο πρέπει να αποφασιστεί έως τα μέσα του 2023 και να αρχίσει να εφαρμόζεται από το 2024, όταν λήξει η ισχύουσα παρέκκλιση από τους δημοσιονομικούς κανόνες του ΣΣΑ. Οι κυριότερες κατευθύνσεις που προτείνει η Επιτροπή παρουσιάζονται παρακάτω.

Σχ. 1.2 Αναθεώρηση του ΣΣΑ από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή¹⁶

Εθνική ιδιοκτησία ενσωματωμένη στο πλαίσιο της ΕΕ	Απλοποίηση και εστίαση στους δημοσιονομικούς κινδύνους	Επιβολή της νομοθεσίας
<p>0. Η επιτροπή προτείνει την πόρεια προσαρμογής ως σημείο αναφοράς</p> <p>1. Τα κράτη μέλη προτείνουν μεσοπρόθεσμα δημοσιονομικά διαρθρωτικά σχέδια</p> <p>2. Οι ετήσιοι προϋπολογισμοί θα δεσμεύονται να ακολουθήσουν τη δημοσιονομική πορεία και θα διασφαλίζουν ότι το χρέος θα αρχίσει να συγκλίνει σε συνετά επίπεδα εντός της περιόδου προσαρμογής.</p> <p>3. Τα κράτη μέλη μπορούν να αιτηθούν μεγαλύτερη περίοδο προσαρμογής κατά την οποία θα πραγματοποιούνται μεταρρυθμίσεις και επενδύσεις</p> <p>4. Έγκριση του σχεδίου από το συμβούλιο</p> <p>5. Ισχυρότερος ρόλος των εθνικών ΔΧΟ</p>	<p>1. Τα σχέδια καθαρών δαπανών που θα εδράζονται στη βιωσιμότητα του χρέους και θα έχουν συμφωνηθεί από το Συμβούλιο θα είναι ο μοναδικός δημοσιονομικός δείκτης</p> <p>2. Η εποπτεία και η επιβολή του σχεδίου θα προγραμματίζονται βάσει κινδύνου</p> <p>3. Ο δείκτης αναφοράς για τη μείωση του χρέους, ο δείκτης αναφοράς για τη μείωση του διαρθρωτικού ισοζυγίου, η διαδικασία σημαντικής απόκλισης και ο πίνακας απαιτήσεων δεν υφίστανται πλέον.</p>	<p>1. Διατήρηση της Ηλεκτρονικής επεξεργασίας δεδομένων με βάση το έλλειμμα (όριο 3% του ΑΕΠ)</p> <p>2. Η ΗΕΠ με βάση το χρέος θα τεθεί σε λειτουργία και θα ενισχυθεί, ως εργαλείο για τη διασφάλιση της συμμόρφωσης στο συμφωνημένο σχέδιο καθαρών δαπανών.</p> <p>3. Η εργαλειοθήκη των οικονομικών κυρώσεων θα εμπλουτιστεί με πιο έξυπνες κυρώσεις</p> <p>4. Οι μακροοικονομικοί όροι θα διατηρηθούν</p>

Πηγή: J.W. Friis, R. Tore, M. Buti 2022, How to make the EU fiscal framework fit for the challenges of this decade, VOX EU/CEPR, 10 Νοεμβρίου

Το θετικό είναι ότι δίνεται περισσότερος χρόνος στις υπερχρεωμένες χώρες να αποφύγουν τις επικείμενες περικοπές δαπανών, στο βαθμό που η μείωση του δημόσιου χρέους αναμένεται να πραγματοποιηθεί στο πλαίσιο μεσοπρόθεσμων δημοσιονομικών διαρθρωτικών σχεδίων σε

¹⁵ E.C., Ανακοίνωση σχετικά με τις κατευθύνσεις για τη μεταρρύθμιση του πλαισίου οικονομικής διακυβέρνησης της ΕΕ, COM(2022) 583 τελικό, 9 Νοεμβρίου, 2022, https://economy-finance.ec.europa.eu/system/files/2022-11/com_2022_583_1_en.pdf

¹⁶ ό.π. υποσημείωση 15

διάστημα 4-7 ετών. Επίσης, δίνεται μεγαλύτερη προσοχή στην ποιότητα των δημόσιων δαπανών όσον αφορά την αντιμετώπιση προτεραιοτήτων όπως τα εθνικά σχέδια για την ενέργεια και το κλίμα και ο ευρωπαϊκός πυλώνας κοινωνικών δικαιωμάτων. Περαιτέρω, ορισμένοι δημοσιονομικοί κανόνες που ήταν πολύπλοκοι και αδύνατο να εφαρμοστούν έχουν εγκαταλειφθεί.

Ανάμεσα στα αρνητικά, διατηρήθηκαν τα αβάσιμα όρια χρέους/ελλείμματος 60% και 3% του ΑΕΠ αντίστοιχα. Ακόμη και αν δεχθούμε ότι ο κανόνας του 60% αποτελεί έναν μακροπρόθεσμο δείκτη ανώτατου ορίου χρέους προς ΑΕΠ, ο κανόνας του 3% για το έλλειμμα δεν είναι μόνο αυθαίρετος, αλλά έρχεται και σε αντίθεση με τον δυνητικά πιο ευέλικτο στόχο των πρωτογενών δαπανών που προβλέπει η Επιτροπή. Ειδικότερα, τα δημοσιονομικά όρια περιορίζουν τις επενδύσεις που χρηματοδοτούνται από το χρέος, ιδίως για τις υπερχρεωμένες χώρες, οι οποίες δυσκολεύονται περισσότερο να αναλάβουν τις αναγκαίες επενδύσεις και μεταρρυθμίσεις ώστε να ξεπεράσουν το χρέος τους μέσω της ανάπτυξης.

Ένα ακόμη πρόβλημα αφορά τον δείκτη καθαρών δαπανών, ο οποίος ορίζεται ως «οι δαπάνες χωρίς τα μέτρα διακριτικής ευχέρειας των εσόδων και εξαιρουμένων των δαπανών για τόκους καθώς και των κυκλικών δαπανών ανεργίας». Στην ουσία, πρόκειται για το κυκλικά προσαρμοσμένο πρωτογενές ισοζύγιο που εισήχθη σε προηγούμενη μεταρρύθμιση του ΣΣΑ για να επιτρέψει τη λειτουργία των αυτόματων σταθεροποιητών. Δεν λειτούργησε, επειδή οι κυκλικές προσαρμογές είναι αδύνατο να μετρηθούν με ακρίβεια. Δεν υπάρχει κανένας λόγος να πιστεύουμε ότι θα λειτουργήσει και αυτή τη φορά.

Μια ακόμη ασυνέπεια που χαρακτηρίζει τις κατευθύνσεις είναι ο υπερβολικός ρόλος της Επιτροπής στη διαδικασία διαπραγμάτευσης, ο οποίος έρχεται σε αντίθεση με τον διακηρυγμένο στόχο της ενίσχυσης της εθνικής ιδιοκτησίας. Έτσι, η Επιτροπή προτείνει το σενάριο αναφοράς σταδιακής μείωσης του χρέους και αξιολογεί τις αντιπροτάσεις της κάθε χώρας. Έπειτα, συμφωνείται ένα τροποποιημένο σχέδιο και υποβάλλεται στο Συμβούλιο προς έγκριση. Εάν υπάρχει διαφωνία μεταξύ των δύο μερών, το Συμβούλιο αναμένεται να υιοθετήσει το σενάριο αναφοράς της Επιτροπής. Οι ανεξάρτητοι δημοσιονομικοί οργανισμοί (ΔΧΟ) αναφέρονται στις κατευθύνσεις, αν και ο ρόλος τους είναι περιορισμένος. Η ενδυνάμωση αυτών των θεσμικών οργάνων, τα οποία παρακολουθούν τους κυβερνητικούς προϋπολογισμούς τους από το στάδιο της προετοιμασίας μέχρι την τελική τους υλοποίηση, θα ενίσχυε την ανάληψη ευθυνών και θα μείωνε τον κεντρικό ρόλο της Επιτροπής.

Στο εννοιολογικό επίπεδο, οι προσανατολισμοί βασίζονται στην αύξηση του ΑΕΠ ως μέτρο της ευημερίας, ενώ υπάρχει ανάγκη για δείκτες πέραν του ΑΕΠ για την προώθηση επενδύσεων προς την κατεύθυνση των κοινωνικών και περιβαλλοντικών στόχων. Επίσης, δεν προβλέπεται καμία προνομιακή μεταχείριση των πράσινων επενδύσεων, ούτε κάποια απαγόρευση των περιβαλλοντικά επιβλαβών επιδοτήσεων.

Τέλος, ο ρόλος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, της μόνης δημοκρατικής συνέλευσης της ΕΕ, περιορίζεται στο να δέχεται τις εξηγήσεις των υπουργών Οικονομικών των χωρών που δεν τήρησαν τις δεσμεύσεις τους και οι οποίοι θα καλούνται να δώσουν εξηγήσεις ενώπιον του Κοινοβουλίου, στο πλαίσιο των προτεινόμενων κυρώσεων «δυσφήμισης».

Συνολικά, οι κατευθύνσεις που προτείνει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή επικαιροποιούν το 25ετές ΣΣΑ, χωρίς να επιχειρούν κανέναν ουσιαστικό μετασχηματισμό των κανόνων. Αυτό κινδυνεύει να αποτελέσει μια χαμένη ευκαιρία, δεδομένων των επειγουσών προκλήσεων που αντιμετωπίζει η ΕΕ στις αρχές του 21ου αιώνα.

1.4. ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Στο επίκεντρο της πολυκρίσης της ΕΕ βρίσκεται η ενεργειακή κρίση. Αυτή, είναι στενά συνδεδεμένη με την κλιματική αλλαγή, τον πληθωρισμό και την οικονομική κερδοσκοπία. Ως εκ τούτου, είναι απαραίτητος ένας ολιστικός, συντονισμένος και αλληλέγγυος τρόπος αντιμετώπισής της.

Πιο συγκεκριμένα, η ενέργεια πρέπει να αναγνωριστεί ως δημόσιο αγαθό, όπως και το δικαίωμα σε καθαρή και οικονομικά προσιτή ενέργεια. Για το σκοπό αυτό, απαιτούνται μαζικές επενδύσεις στον εσωτερικό ενεργειακό εφοδιασμό της ΕΕ και στις σχετικές υποδομές για την παραγωγή των ποσοτήτων καθαρής και οικονομικά προσιτής ενέργειας που απαιτούνται για την επίτευξη των στόχων του νόμου για το κλίμα και για τη διασφάλιση μιας πράσινης και δίκαιης μετάβασης.

Επιπλέον, ο ενεργειακός τομέας συνδέεται άμεσα με την πληθωριστική έκρηξη του 2021/2022, καθώς οι υπερβολικές αυξήσεις των τιμών της ενέργειας τροφοδότησαν την αύξηση του πληθωρισμού, την κρίση του κόστους ζωής και την ενεργειακή φτώχεια, καθώς και τα προβλήματα στον βιομηχανικό τομέα της ΕΕ, ιδίως στις ενεργοβόρες βιομηχανίες της. Η ΕΕ πρέπει να λάβει μέτρα για τον περιορισμό των επιπτώσεων αυτών. Τέτοια μέτρα είναι η θέσπιση ανώτατου ορίου στις τιμές του φυσικού αερίου και γενικότερα ο έλεγχος των τιμών της ενέργειας, η κοινή πολιτική αγοράς φυσικού αερίου, και η φορολογική στήριξη των επιχειρήσεων και των καταναλωτών έναντι των υψηλότερων τιμών της ενέργειας· αυτά θα πρέπει να έχουν φορολογική-ομοσπονδιακή μορφή και να βασίζονται στις σχετικές πτυχές του σχεδίου Επόμενη Γενιά ΕΕ.

Πράγματι, στις 19 Δεκεμβρίου οι υπουργοί Ενέργειας της ΕΕ συμφώνησαν στην καθιέρωση ενός ανώτατου ορίου τιμών στα 180 ευρώ/MWh, το οποίο θα ισχύει για τα συμβόλαια φυσικού αερίου που θα τίθενται σε διαδικασίες αγοραπωλησίας σε όλους τους ευρωπαϊκούς κόμβους συναλλαγών για προμήθειες ενός μήνα, τριών μηνών και ενός έτους. Το ανώτατο όριο ενεργοποιείται σε περίπτωση που οι τιμές του φυσικού αερίου φτάσουν την τιμή ορίου για τρεις ημέρες και παραμείνουν πάνω από το μέσο όρο των παγκόσμιων τιμών υγροποιημένου φυσικού αερίου κατά το ποσό των 35 €/MWh. Η πραγματική μορφή αυτής της απόφασης, είναι ένας συμβιβασμός που επιτεύχθηκε μεταξύ των σκεπτικιστών, οι οποίοι ανησυχούν ότι οι προμήθειες φυσικού αερίου θα εκτραπούν από την ΕΕ και των υποστηρικτών του μέτρου. Το ανώτατο όριο τιμών φυσικού αερίου πρόκειται να τεθεί σε ισχύ από τις 15 Φεβρουαρίου 2023.

Η σημασία ενός ανώτατου ορίου τιμών καταδεικνύεται από το γεγονός ότι μετά την ανακοίνωση του μέτρου, τα προθεσμιακά συμβόλαια φυσικού αερίου μηνιαίας διάρκειας στον ολλανδικό δείκτη αναφοράς υποχώρησαν κατά περίπου 8%, στα 107 €/MWh, δηλαδή, πολύ κάτω από το υψηλό επίπεδο των 340 €/MWh και άνω, το οποίο είχαν φτάσει τον Αύγουστο του 2022, αλλά ακόμη πολύ πάνω από τα 69 €/MWh, δηλαδή, την τιμή που είχαν κατά το τέλος του 2021.

Ο τομέας της ενέργειας συνδέεται επίσης στενά με τον χρηματοπιστωτικό τομέα, καθώς οι πάροχοι ενέργειας πραγματοποιούν συναλλαγές μέσω παραγώγων, όπως το δικαίωμα προαίρεσης αγοράς ή πώλησης φυσικού αερίου σε σταθερή τιμή στο μέλλον. Για να το πράξουν αυτό, πρέπει να καταθέσουν εγγυήσεις («margin calls»), κυρίως σε μετρητά, στους οίκους συμψηφισμού που διεκπεραιώνουν τις συναλλαγές. Με τις πρόσφατες εκτοξεύσεις των τιμών, οι απαιτήσεις για τέτοιου είδους «margin calls» έφτασαν στα ύψη. Σύμφωνα με την ΕΚΤ, σε περίπτωση περαιτέρω αύξησης των τιμών, περίπου οι μισοί από τους εμπόρους ενέργειας με παράγωγα ηλεκτρικής ενέργειας και φυσικού αερίου θα μπορούσαν να πληγούν από τέτοιες εγγυήσεις, δημιουργώντας προβλήματα ρευστότητας, ενώ είναι πιθανό να προκληθεί ντόμινο στις τράπεζες που οργανώνουν και χρηματοδοτούν αυτές τις συμφωνίες¹⁷. Συνεπώς, η ενεργ-

γειακή κρίση αποτελεί μια μορφή κινδύνου χρηματοπιστωτικής σταθερότητας που πρέπει να ληφθεί υπόψη και να ληφθούν ρυθμιστικά μέτρα από την ΕΚΤ.

Πέρα από την ενέργεια, η πανδημία του Covid-19 αποτελεί μια συνεχιζόμενη κρίση. Το ιστορικό της ΕΕ σε αυτόν τον τομέα είναι κακό, καθώς η ΕΕ περιλαμβάνει σημαντικό μερίδιο των παγκόσμιων κρουσμάτων και θανάτων από τον ιό. Πράγματι, η πανδημία αποκάλυψε τις ολέθριες συνέπειες των νεοφιλελεύθερων πολιτικών και της ιδιωτικοποίησης των δημόσιων υπηρεσιών των τελευταίων 30 ετών. Η πανδημία δεν έχει σε καμία περίπτωση τελειώσει. Η υπόθεση της ενίσχυσης του τομέα της δημόσιας υγείας και των δημόσιων υπηρεσιών γενικότερα παραμένει τόσο επείγουσα όσο και στην αρχή της κρίσης της πανδημίας.

Λαμβάνοντας υπόψη τις επείγουσες ανάγκες που προκύπτουν από τις πολλαπλές κρίσεις, στο επίκεντρο της μακροοικονομικής πολιτικής της ΕΕ θα πρέπει να βρίσκεται ένα «μεγάλο πρόγραμμα δημόσιων επενδύσεων για την προώθηση μιας οικολογικής, κοινωνικής μετάβασης προς μια βιώσιμη και δίκαιη οικονομία σε ευρωπαϊκό, εθνικό και τοπικό επίπεδο», όπως είχε ήδη τονιστεί στο Υπόμνημα του 2020. Ένα τέτοιο πρόγραμμα θα πρέπει να περιλαμβάνει επενδύσεις στην πράσινη οικονομία και σε νέες τεχνολογίες, όπως οι πάροχοι ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, οι τεχνολογίες που μειώνουν την κατανάλωση ενέργειας και τη χρήση μη ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, η έξυπνη και πράσινη κινητικότητα, η αντιμετώπιση του τεχνολογικού χάσματος μεταξύ περιφερειακών και κεντρικών χωρών της ΕΕ, καθώς και επενδύσεις στην εκπαίδευση, την υγεία και την κοινωνική φροντίδα, την κοινωνική στέγαση και γενικότερα στις δημόσιες υπηρεσίες.

Το ζήτημα του πληθωρισμού, που βρίσκεται στην κορυφή της ατζέντας της ΕΕ, μπορεί να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικότερα μέσω της δημοσιονομικής πολιτικής και όχι με την αύξηση των επιτοκίων, η οποία είναι μη ευέλικτο εργαλείο. Εκτός από το προαναφερθέν επενδυτικό πρόγραμμα, η δημοσιονομική πολιτική μπορεί να περιλαμβάνει επιλεκτικές περικοπές στην έμμεση φορολογία βασικών αγαθών και υπηρεσιών, υψηλότερη φορολογία για συγκεκριμένους τομείς και τμήματα του πληθυσμού, έλεγχο των τιμών σε τομείς στρατηγικής σημασίας (ενέργεια, ενόικια, βασικά είδη διατροφής), στήριξη των νοικοκυριών με μεσαία και χαμηλά εισοδήματα που υποφέρουν από την κρίση του κόστους ζωής και των επιχειρήσεων που αντιμετωπίζουν προβλήματα στην κάλυψη των αυξημένων λογαριασμών ενέργειας.

Το αναθεωρημένο ΣΣΑ, το οποίο θα τεθεί σε ισχύ από το 2024, δεν περιλαμβάνει καμία προνομιακή μεταχείριση των πράσινων επενδύσεων, ούτε αναφέρει δείκτες πέραν του ΑΕΠ για την προώθηση των επενδύσεων προς την επίτευξη κοινωνικών και περιβαλλοντικών στόχων. Για παράδειγμα, οι πράσινες επενδύσεις δεν εξαιρούνται από τα όρια του χρέους και του ελλείμματος. Στην καλύτερη περίπτωση, τα κράτη μέλη αναμένεται να δώσουν προτεραιότητα στις επενδύσεις που αφορούν κοινωνικές και περιβαλλοντικές ανησυχίες ως μέρος των συνολικών μεσοπρόθεσμων δεσμεύσεών τους.

Η χρηματοδότηση των αυξημένων δημόσιων δαπανών θα πρέπει να καταστεί δυνατή με αύξηση της φορολογίας του εισοδήματος και του πλούτου των φυσικών προσώπων με μεγάλη περιουσία, καθώς και των μεγάλων επιχειρήσεων. Η ανισότητα που παρατηρείται στην ΕΕ αποτελεί ένα σημαντικό επιχείρημα προς αυτή την κατεύθυνση. Επιπλέον, πρέπει να φορολογηθούν τα έκτακτα κέρδη που αποκομίζουν οι πάροχοι ενέργειας και άλλοι κατασκευαστές, καθώς και ο χρηματοπιστωτικός τομέας (τράπεζες, hedge funds κ.λπ.). Για παράδειγμα, στα τέλη Δεκεμβρίου 2021 η ισπανική Γερουσία ενέκρινε έναν έκτακτο φόρο στις τράπεζες -με εξαίρεση τους μικρούς τοπικούς δανειστές και τις μονάδες ξένων τραπεζών στην Ισπανία- και στις μεγάλες ενεργειακές εταιρείες.

Οι δημόσιες δαπάνες μπορούν επίσης να χρηματοδοτηθούν μέσω κοινού δανεισμού, ο οποίος θα συμπληρώνει τους εθνικούς πόρους. Αυτό έγινε με επιτυχία στο πλαίσιο του σχεδίου καταπολέμησης του Covid-19. Τυχόν πολιτικές αντιρρήσεις για την ευρύτερη χρήση αυτού του εργαλείου πρέπει να ξεπεραστούν με πειθώ και με διαπραγματεύσεις μεταξύ των κρατών μελών. Η θετική εμπειρία του σχεδίου Επόμενη Γενιά ΕΕ αποτελεί τη βάση για μια τέτοια

συζήτηση, η οποία, αν και δύσκολη, συνδέεται άμεσα με την αρχή της αλληλεγγύης, μίας από τις ιδρυτικές αρχές της ΕΕ.

Επιπλέον, πρέπει να θεσπιστεί μεγαλύτερος προϋπολογισμός για την ΕΕ. Αυτός παραδοσιακά αντιπροσώπευε περίπου το 1% του ακαθάριστου εθνικού εισοδήματος της ΕΕ και περίπου το 2% των συνολικών δημόσιων δαπανών στην ΕΕ. Αντίθετα, οι ομοσπονδιακές δαπάνες στις ΗΠΑ αντιπροσωπεύουν περίπου το 50% των δημόσιων δαπανών και το 15-20% του ΑΕΠ. Είναι σαφές ότι για μια οντότητα του μεγέθους της ΕΕ, ο προϋπολογισμός της είναι πολύ μικρός. Σε προηγούμενα Υπομνήματα είχε προταθεί η αύξηση του προϋπολογισμού της ΕΕ στο 5% του ΑΕΕ της. Πράγματι, αυτό είναι το ελάχιστο αναγκαίο ποσοστό υπό τις παρούσες συνθήκες.

Στο νομισματικό μέτωπο, η εντολή της ΕΚΤ πρέπει να διευρυνθεί ώστε, εκτός από τον πληθωρισμό, να περιλαμβάνει την πλήρη απασχόληση, ενώ ο στόχος του 2% για τον πληθωρισμό πρέπει να αυξηθεί προκειμένου να διευκολύνει μια δημοσιονομική πολιτική βασισμένη στις ανάγκες¹⁸. Πράγματι, ένας οικονομολόγος του κυρίαρχου ρεύματος της εποχής, ο Olivier Blanchard επεσήμανε ότι «είναι καιρός να επανεξετάσουμε τον στόχο του 2% για τον πληθωρισμό», υποστηρίζοντας ότι ο στόχος του 3% είναι καταλληλότερος για τις προηγμένες οικονομίες¹⁹. Καθώς ο στόχος του 2% θεωρείται ιερός και απαραβίαστος από τα νομισματικά γεράκια, είναι καιρός να απομακρυνθούμε από μια μηχανιστική θεώρηση της οικονομίας και να προσαρμόσουμε τους στόχους των εφαρμοσμένων πολιτικών στις πραγματικές συνθήκες της οικονομίας και της κοινωνίας.

Οι εναλλακτικές πολιτικές μας προτάσεις, θα πρέπει να ενσωματωθούν σε ένα δημοκρατικό συμμετοχικό σχέδιο. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο θα πρέπει να συμμετέχει στη διαδικασία λήψης αποφάσεων σχετικά με τον καθορισμό των μακροοικονομικών στόχων και πολιτικών, να επιβλέπει την εφαρμογή τους και να καθιστά την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και την ΕΚΤ υπόλογες για την επίτευξη των στόχων που έχουν τεθεί, μια πρόταση την οποία έχουμε αναφέρει και στα προηγούμενα Υπομνήματά μας.

Γενικότερα, το πλαίσιο οικονομικής πολιτικής και διακυβέρνησης της ΕΕ χρειάζεται να μετασχηματιστεί εκ βάθρων, λαμβάνοντας υπόψη τις πολλές και διαφορετικές προκλήσεις που αντιμετωπίζει η ΕΕ, τις εσωτερικές αποκλίσεις και δυνατότητές της και το μεταβαλλόμενο γεωπολιτικό πλαίσιο. Η περιβαλλοντική και κοινωνική βιωσιμότητα πρέπει να βρίσκεται στο επίκεντρο ενός τέτοιου μετασχηματισμού. Επιπλέον, η οικονομική διακυβέρνηση πρέπει να χαρακτηρίζεται από διαφάνεια και να είναι δημοκρατική, με τη συμμετοχή του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και των εθνικών κοινοβουλίων στη διαδικασία.

Η τρέχουσα αναθεώρηση του ΣΣΑ παρέχει μια ιδανική ευκαιρία για τη διεξαγωγή δημοσίου διαλόγου σχετικά με τη μακροοικονομική πολιτική της ΕΕ. Η ομάδα του EuroMemo σκοπεύει να συμβάλει στη συζήτηση αυτή και να συνεργαστεί με άλλες κριτικές/προοδευτικές πρωτοβουλίες για την προώθηση εναλλακτικών λύσεων στα σημερινά επείγοντα προβλήματα της ΕΕ.

18 O. Onaran, *Needs-based macro policy for a green-red-purple new deal in Europe*, Univ. of Greenwich, Εισήγηση που παρουσιάστηκε στο 28ο ετήσιο εργαστήριο της ομάδας EuroMemo, 3 Σεπτεμβρίου, 2022

19 O. Blanchard, «It is time to revisit the 2% inflation target», *Financial Times*, 22 Νοεμβρίου, 2022

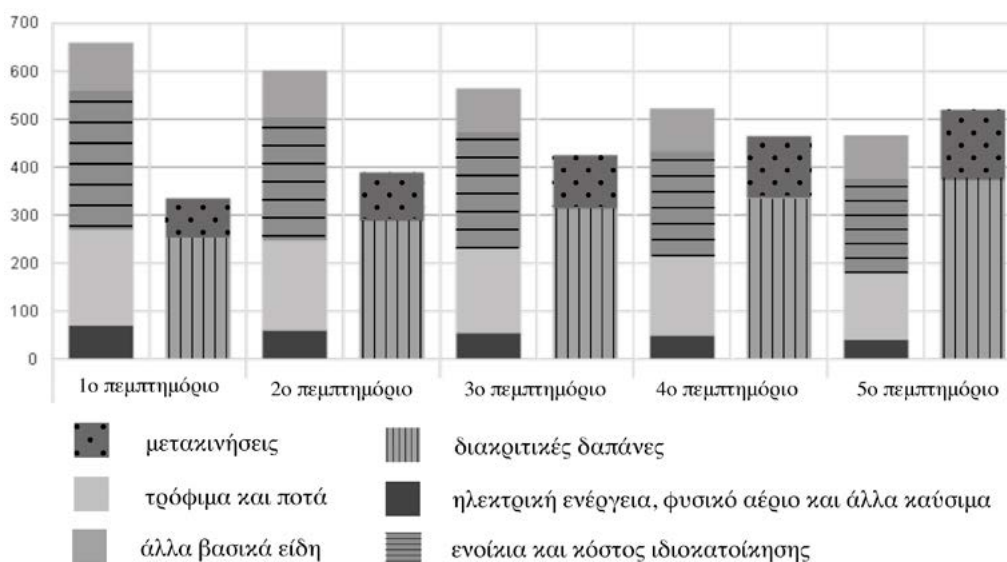
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΚΟΣΤΟΥΣ ΖΩΗΣ

2.1 Η ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΚΟΣΤΟΥΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ

Η κρίση του κόστους ζωής αποτελεί μία βασική και επείγουσα πτυχή της πολυκρίσης που βιώνει σήμερα η Ευρώπη. Μαρτυρά τη διάβρωση της αγοραστικής δύναμης των νοικοκυριών καθώς η ονομαστική αύξηση του διαθέσιμου εισοδήματός τους υπολείπεται της αύξησης του πληθωρισμού. Δεδομένου ότι ο πληθωρισμός είναι ένας σημαντικός μηχανισμός αναδιανομής του εισοδήματος μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, διαφορετικών κλάδων του κεφαλαίου και διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, η κρίση του κόστους ζωής αναφέρεται στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι λαϊκές τάξεις στο να τα βγάλουν πέρα και να αποφύγουν την φτωχοποίηση.

Όσον αφορά τη διανεμητική σύγκρουση κεφαλαίου-εργασίας, οι κατώτατοι μισθοί αυξήθηκαν κατά 4,6% το 2022 και αναμένεται να αυξηθούν κατά 5,2% το 2023 κατά μέσο όρο στην ΕΕ, ενώ ο εναρμονισμένος δείκτης τιμών καταναλωτή (HCPI) θα αυξηθεί κατά 9,3% και 7% αντίστοιχα. Αυτό συνεπάγεται μια πραγματική υποτίμηση των μισθών κατά 6,5% σε μία διετία και μια τεράστια αναδιανομή εισοδήματος από τους μισθούς προς τα κέρδη, εάν τα τελευταία συνεχίσουν να αυξάνονται το 2023, όπως αυξήθηκαν το 2022.²⁰ Ωστόσο, το διαθέσιμο εισόδημα των ατόμων και των νοικοκυριών δεν εξαρτάται μόνο από τους μισθούς αλλά και από τις κοινωνικές παροχές. Οι παροχές στα κράτη μέλη της ΕΕ δεν έχουν γενικά αναπροσαρμοστεί προς τα πάνω ώστε να αντισταθμίσουν την αύξηση του πληθωρισμού, με αποτέλεσμα αυτή να επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό άτομα και νοικοκυριά με χαμηλή ένταση εργασίας²¹, των οποίων η διαβίωση εξαρτάται (κυρίως) από τις κοινωνικές παροχές.

Σχήμα 2.1. Καλάθια κατανάλωσης στη ζώνη του ευρώ για το 2015 ανά πεμπτημόριο εισοδήματος

Πηγή: Charalampakis κ.α. 2022.

²⁰ ETUC, «Profits rise while wages fall», 18 Οκτωβρίου, 2022, <https://www.etuc.org/en/pressrelease/profits-rise-while-wages-fall>

²¹ Η ένταση εργασίας ενός νοικοκυριού είναι ο λόγος του συνολικού αριθμού μηνών που έχουν εργαστεί όλα τα μέλη του νοικοκυριού σε ηλικία εργασίας κατά το έτος αναφοράς εισοδήματος προς τον συνολικό αριθμό μηνών που θεωρητικά θα μπορούσαν να έχουν εργαστεί τα ίδια μέλη του νοικοκυριού την ίδια περίοδο, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Persons_living_in_households_with_low_work_intensity (πρόσβαση στις 20 Μαρτίου 2022)

Τέλος, δεδομένου ότι τα καλάθια κατανάλωσης διαφέρουν μεταξύ των εισοδηματικών ομάδων, η επίπτωση της αύξησης του πληθωρισμού είναι σημαντικά διαφορετική για τα νοικοκυριά με χαμηλό εισόδημα από εκείνη για νοικοκυριά για υψηλό εισόδημα. Τα νοικοκυριά με χαμηλό εισόδημα είναι περισσότερο ευάλωτα στις μεταβολές των τιμών της ενέργειας και των τροφίμων, οι οποίες ήταν οι κύριοι παράγοντες αύξησης του πληθωρισμού το 2002, καθώς αυτά δαπανούν μεγαλύτερο ποσοστό των συνολικών καταναλωτικών τους δαπανών σε βασικά είδη κατανάλωσης, όπως είναι τα τρόφιμα, το ηλεκτρικό ρεύμα, το φυσικό αέριο και η θέρμανση (διάγραμμα 2.1). Επιπλέον, τα νοικοκυριά αντιπροσωπεύουν το σημαντικότερο ποσοστό των συνολικών δαπανών στα νοικοκυριά με χαμηλό εισόδημα. Αυτό σημαίνει ότι, πέραν της κλιμάκωσης των τιμών της ενέργειας και των τροφίμων, η εκτίναξη των τιμών των εννοικίων από το δεύτερο τρίμηνο του 2020 συμβάλλει επίσης σημαντικά στην τρέχουσα κρίση του κόστους ζωής. Ως αποτέλεσμα της διαφοροποίησης των καλαθιών κατανάλωσης, τα νοικοκυριά με χαμηλό εισόδημα βιώνουν υψηλότερους πραγματικούς ρυθμούς πληθωρισμού από ό,τι τα νοικοκυριά με υψηλότερο εισόδημα. Σύμφωνα με μια πρόσφατη μελέτη της ΕΚΤ²², η διαφορά του πραγματικού ρυθμού πληθωρισμού μεταξύ του χαμηλότερου και του υψηλότερου εισοδηματικού πεμπτημορίου εξελίχθηκε από 0,1 ποσοστιαίες μονάδες τον Σεπτέμβριο του 2021 σε 1,9 ποσοστιαίες μονάδες τον Σεπτέμβριο του 2022.

Είναι επομένως προφανές ότι, παρ' όλο που η κρίση του κόστους ζωής επηρεάζει την καθημερινή ζωή των περισσότερων ευρωπαϊκών νοικοκυριών, τα νοικοκυριά με το χαμηλότερο εισόδημα υφίστανται το μεγαλύτερο τίμημα σε όρους φτωχοποίησης και υλικής στέρησης και υπόκεινται περισσότερο σε περιορισμούς ρευστότητας. Ήδη, το 2021, όταν η δυναμική ανάκαμψη από την πανδημία προκάλεσε την εκτίναξη των τιμών της ενέργειας και του πληθωρισμού, το 21,7 % του συνολικού πληθυσμού της ΕΕ βρισκόταν υπό τον κίνδυνο της φτώχειας²³, περισσότεροι από ένας στους δέκα (11,9 %) αντιμετώπιζαν υλική και κοινωνική στέρηση (το 6,3 % υπέστη ακόμη και σοβαρή υλική και κοινωνική στέρηση), ενώ το 7,3 % δεν μπορούσε να αντέξει το οικονομικό κόστος ενός γεύματος με κρέας, ψάρι ή το χορτοφαγικό τους ισοδύναμο κάθε δεύτερη ημέρα. Τέλος, το 54,3 % των ανύπαντρων ενηλίκων που ζουν με εξαρτώμενα παιδιά δεν ήταν σε θέση να καλύψουν απροσδόκητες δαπάνες²⁴.

Ωστόσο, η υποτίμηση των μισθών αφορά όλους τους εργαζόμενους και ο κίνδυνος φτωχοποίησης δεν αφορά μόνο τα φτωχότερα στρώματα αλλά και τις μεσαίες τάξεις. Μια πρόσφατη έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε ολόκληρη την επικράτεια της ΕΕ καταδεικνύει ότι η μεγάλη πλειονότητα του πληθυσμού της ένωσης, ανεξαρτήτως εισοδηματικού επιπέδου, θεωρεί ανεπαρκή τα μέτρα που έχουν ληφθεί από τις κυβερνήσεις μέχρι στιγμής.²⁵ Τέλος, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η κρίση του κόστους ζωής αντιπροσωπεύει το πιο πρόσφατο κύμα μιας ευρύτερης και μακροχρόνιας κρίσης κοινωνικής αναπαραγωγής²⁶, η οποία ήρθε στο προσκήνιο με την πανδημία του Covid-19. Αυτό σημαίνει ότι, σήμερα, η καθημερινή βιοπάλη δεν αφορά μόνο τις δυσκολίες στην πληρωμή των λογαριασμών της ενέργειας και του σούπερ μάρκετ και στην αντιμετώπιση των δανείων, των φόρων κ.λπ. αλλά και στην εξασφάλιση της πρόσβασης σε υπηρεσίες υγείας, παιδικής μέριμνας και φροντίδας, μακροχρόνιας φροντίδας ή εκπαίδευσης, δηλαδή σε βασικές κοινωνικές υπηρεσίες που έχουν υπονομευθεί/συνεχίζουν να υπονομεύονται από μια μακρά διαδικασία λιτότητας ή/και ιδιωτικοποιήσεων.

22 Evangelos Charalampakis, Bruno Fagandini, Lukas Henkel και Chiara Osbat (2022). «The impact of the recent rise in inflation on low-income households», *ECB Economic Bulletin*, τεύχος 7/2022

23 Eurostat, «Living conditions in Europe - poverty and social exclusion», Σεπτέμβριος 2022.

24 Eurostat, «Living conditions in Europe - material deprivation and economic strain», Οκτώβριος 2022

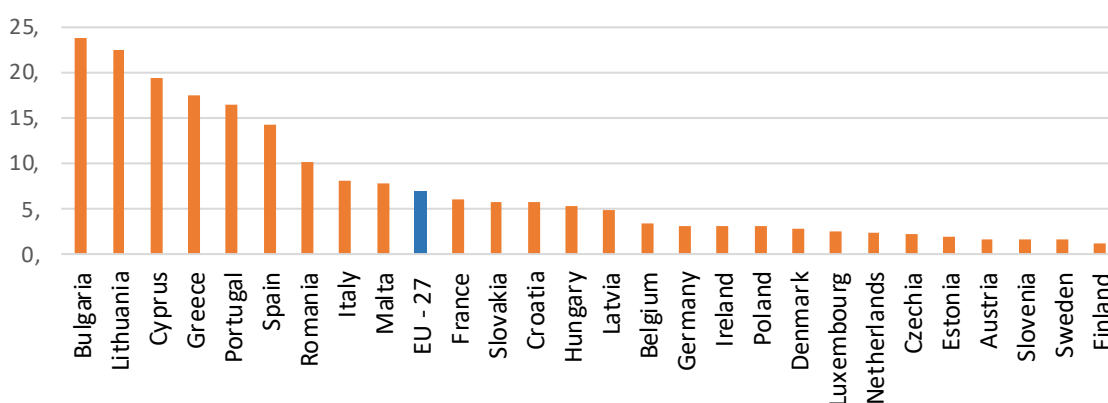
25 Έρευνα καταναλωτικών προσδοκιών που διενεργήθηκε τον Οκτώβριο του 2022 (βλ. Charalambakis κ.ά. 2022).

26 Fraser, Nancy. 2016. «Αντιφάσεις του κεφαλαίου και της φροντίδας». *New Left Review*, 100:99-117.

Πλαίσιο 2.1. Ενεργειακή φτώχεια

Η ενεργειακή φτώχεια ορίζεται συνήθως ως η αδυναμία των νοικοκυριών να αντεπεξέλθουν στις ενεργειακές τους ανάγκες, δηλαδή να θερμάνουν/ψύξουν επαρκώς ή να παρέχουν άλλες απαιτούμενες ενεργειακές υπηρεσίες στα σπίτια τους σε προσιτή τιμή. Η καταπολέμηση της ενεργειακής φτώχειας δεν είναι μόνο ζωτικής σημασίας για την προστασία του πληθυσμού της ΕΕ από την τρέχουσα ενεργειακή κρίση, αλλά και για την προώθηση μιας δίκαιης ενεργειακής μετάβασης με σκοπό την επίτευξη των κλιματικών στόχων του προγράμματος Fit-for-55. Σύμφωνα με το άρθρο 29 της Οδηγίας 2019/944, τα κράτη μέλη της ΕΕ πρέπει να θεσπίσουν μια σειρά κριτηρίων για την αξιολόγηση του αριθμού των ενεργειακά φτωχών νοικοκυριών, ενώ η Σύσταση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την ενεργειακή φτώχεια 2020/1563²⁷ πρότεινε έναν κατάλογο δεικτών για την αξιολόγηση, μεταξύ των οποίων το ποσοστό των νοικοκυριών που δεν μπορούν να διατηρήσουν το σπίτι τους ζεστό (βλ. Διάγραμμα 2).

Διάγραμμα 2 Ενεργειακή φτώχεια 2021 - Αδυναμία θέρμανσης του νοικοκυριού (% του συνόλου των νοικοκυριών)

Πηγή: Eurostat, στοιχεία EU-SILC.

Το 2021, οι τιμές της ηλεκτρικής ενέργειας για τα νοικοκυριά αυξήθηκαν κατά 7,5% και οι τιμές της ηλεκτρικής ενέργειας για τις βιομηχανίες κατά 19%, ενώ οι τιμές του φυσικού αερίου κατά 4,4% για τα νοικοκυριά και κατά 95,4% για τους βιομηχανικούς καταναλωτές στην ΕΕ, κατά μέσο όρο²⁸. Οι τιμές ηλεκτρικής ενέργειας και φυσικού αερίου εκτινάχθηκαν στα ύψη το 2022, μετά την εισβολή της Ρωσίας στην Ουκρανία, μεγεθύνοντας την ενεργειακή φτώχεια και αυξάνοντας το κόστος παραγωγής των ευρωπαϊκών επιχειρήσεων. Οι κυβερνήσεις θεσπίσαν διάφορα μέτρα για να περιορίσουν τις επιπτώσεις της αύξησης των τιμών²⁹. Αυτά περιλαμβάνουν την παροχή άμεσης βοήθειας προς τα νοικοκυριά και τις επιχειρήσεις (π.χ. κουπόνια, φορολογικές μειώσεις ή κρατικές ενισχύσεις), καθώς και μέτρα που επηρεάζουν τις αγορές λιανικής (π.χ. εισαγωγή/αύξηση ανώτατων ορίων τιμών ή αύξηση της εποπτείας των προμηθευτών). Ορισμένες χώρες έχουν επίσης επιλέξει αναδιανεμητικές πολιτικές και παρεμβάσεις στις αγορές χονδρικής (π.χ. φορολόγηση των απροσδόκητων κερδών ή ανώτατο όριο τιμών καυσίμων για τους παραγωγούς για να μειωθεί η τιμή της ηλεκτρικής ενέργειας).

27 European Commission, «Commission recommendation on energy poverty», 14 Οκτωβρίου, 2020/1563

28 ACER/CEER (2022), «Annual Report on the Results of Monitoring the Internal Electricity and Natural Gas Markets in 2021. Energy Retail and Consumer Protection Volume», 2022

29 ό.π., υποσημείωση 5.

Από την έναρξη της ενεργειακής κρίσης τον Σεπτέμβριο του 2021 έως το τέλος Νοεμβρίου 2022, 600,4 δισεκατομμύρια ευρώ έχουν διατεθεί σε όλες τις χώρες της ΕΕ για τη θωράκιση των καταναλωτών από το αυξανόμενο κόστος της ενέργειας.³⁰ Ένα μεγάλο μέρος αυτού του ποσού έχει επιδοτήσει τα υπερκέρδη στον τομέα της ενέργειας. Στις 30 Σεπτεμβρίου 2022, το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης συμφώνησε να επιβάλει σε ολόκληρη την ΕΕ φόρο απροσδόκητων κερδών στις εταιρείες ορυκτών καυσίμων για τη χρηματοδότηση της αρωγής νοικοκυριών και επιχειρήσεων³¹. Ωστόσο, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, μέσω του φόρου, θα ανακτούνταν μόνο περίπου 140 δισεκατομμύρια ευρώ.³²

2.2. ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΙΣ ΕΦΑΡΜΟΖΟΜΕΝΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΣΕ ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΕ: Η ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΗ ΠΕΙΘΑΡΧΙΑ ΔΕΝ ΣΥΝΑΔΕΙ ΜΕ ΤΙΣ ΝΕΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΕΣΜΕΥΣΕΙΣ

Κατά τη διάρκεια της κρίσης του Covid-19, ενεργοποιήθηκε η ρήτρα εξαίρεσης από το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης και οι συστάσεις του Συμβουλίου για το 2020 παρέκκλιναν από τη δημοσιονομική λιτότητα και τον περιορισμό των μισθών και επικεντρώθηκαν στην εφαρμογή μέτρων για την ενίσχυση των συστημάτων υγείας και των συστημάτων εισοδηματικής στήριξης των κρατών μελών ή για την ενίσχυση του ρόλου των κοινωνικών εταιριών στις κοινωνικές πολιτικές και τις πολιτικές απασχόλησης.³³ Η φάση αυτή έχει πλέον λήξει. Όπως περιγράφεται στο κεφάλαιο 1, έχει δώσει τη θέση της σε μια αυστηρότερη νομισματική πολιτική και σε μια ασυντόνιστη δημοσιονομική πολιτική. Η επικείμενη ύφεση θα εκθέσει και πάλι την ΕΕ στον κίνδυνο αύξησης της ανεργίας και στον κίνδυνο μίας κρίσης ιδιωτικού χρέους. Ταυτόχρονα, τρεις σημαντικές εξελίξεις λαμβάνουν χώρα στον τομέα της ευρωπαϊκής κοινωνικής πολιτικής, με την εφαρμογή του σχεδίου δράσης του ευρωπαϊκού πυλώνα κοινωνικών δικαιωμάτων (Μάρτιος 2021): η Οδηγία για επαρκείς κατώτατους μισθούς, η πρόταση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για μια σύσταση του Συμβουλίου σχετικά με το επαρκές ελάχιστο εισόδημα και η Ευρωπαϊκή Στρατηγική για τη Φροντίδα.

ΕΠΑΡΚΕΙΣ ΚΑΤΩΤΑΤΟΙ ΜΙΣΘΟΙ

Η Οδηγία χαρακτηρίστηκε ως μία «αλλαγή υποδείγματος» για την ευρωπαϊκή μισθολογική πολιτική. Η εφαρμογή της μπορεί να βελτιώσει το βιοτικό επίπεδο των χαμηλόμισθων εργαζομένων στην ΕΕ, να μειώσει τις υφιστάμενες έμφυλες μισθολογικές διαφορές και να προωθήσει τις συλλογικές διαπραγματεύσεις.

30 Giovanni Sgaravatti, Simone Tagliapietra, and Georg Zachmann, 'National fiscal policy responses to the energy crisis', Bruegel Datasets, 29 Νοεμβρίου, 2022.

31 European Council, «Council agrees on emergency measures to reduce energy prices», Δελτίο τύπου του Συμβουλίου, 30 Σεπτεμβρίου, 2022.

32 Jennifer Rankin και Alex Lawson, «EU expects to raise €140 bn from windfall tax on energy firms», *Guardian*, 14 Σεπτεμβρίου, 2022.

33 Silvia Rainone, «An overview of the 2020-2021 country-specific recommendations (CSRs) in the social field. The impact of Covid-19», *Background analysis* 2020.01, ETUI, σ. 109

Πλαίσιο 2.2. Η οδηγία για επαρκείς κατώτατους μισθούς

Η Οδηγία (ΕΕ) 2022/2041 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, της 19ης Οκτωβρίου 2022, για επαρκείς κατώτατους μισθούς³⁴ ορίζει ότι οι κατώτατοι μισθοί πρέπει να εξασφαλίζουν αξιοπρεπές βιοτικό επίπεδο στους εργαζόμενους πλήρους απασχόλησης και προτείνει την αξιολόγηση της επάρκειας των κατώτατων μισθών σε σχέση με την κατανομή των μισθών, χρησιμοποιώντας τιμές αναφοράς 60% του ακαθάριστου διάμεσου μισθού ή 50% του ακαθάριστου μέσου μισθού. Μεταξύ άλλων μέσων, ένα καλάθι σχετικών αγαθών και υπηρεσιών σε πραγματικές τιμές μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε εθνικό επίπεδο για τον καθορισμό του κόστους διαβίωσης. Η Οδηγία δεν προβλέπει την ύπαρξη ενός υποχρεωτικού μηχανισμού αναπροσαρμογής, αλλά απαιτεί από τα κράτη μέλη «στα οποία δεν υπάρχουν αυτόματοι ή ημιαυτόματοι μηχανισμοί αναπροσαρμογής να επικαιροποιούν τον νόμιμο κατώτατο μισθό τους τουλάχιστον κάθε δύο χρόνια». Δεν επιβάλλει υποχρεωτικό κατώτατο μισθό στα κράτη μέλη στα οποία αυτός καθορίζεται κατόπιν διαπραγματεύσεων (Αυστρία, Κύπρος, Δανία, Φινλανδία, Ιταλία και Σουηδία). Το πιο σημαντικό είναι ότι στοχεύει επίσης στην προώθηση των συλλογικών διαπραγματεύσεων σε μια συνθήκη μειούμενης κάλυψης των εργαζομένων μέσω συλλογικών συμβάσεων: Τα κράτη μέλη των οποίων το ποσοστό κάλυψης είναι κάτω από 80% θα πρέπει να υιοθετήσουν κάποιο σχέδιο δράσης για την αύξησή του. Το σχέδιο δράσης οφείλει να εμπλέκει τους κοινωνικούς εταίρους και να αναθεωρείται τουλάχιστον κάθε πέντε χρόνια.

Μια μικρο-προσομοίωση για λογαριασμό της Ευρωπαϊκής Επιτροπής έδειξε ότι η εισαγωγή ενός επαρκούς κατώτατου μισθού (σύμφωνα με τις τιμές αναφοράς της οδηγίας) θα αναβάθμιζε το μισθό περισσότερων από 20 εκατομμυρίων εργαζομένων, θα μείωνε την εργασιακή φτώχεια κατά περισσότερο από 10% και θα μείωνε τις μισθολογικές ανισότητες και το μισθολογικό χάσμα μεταξύ των φύλων.³⁵ Η μικρο-προσομοίωση προβλέπει επίσης έναν ασθενή θετικό αντίκτυπο στους δημόσιους προϋπολογισμούς και έναν μικρό αρνητικό αντίκτυπο στην απασχόληση. Κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της Οδηγίας, οι κατώτατοι μισθοί αναβαθμίστηκαν σε αρκετές χώρες της ΕΕ, με αναφορά στους διάμεσους μισθούς ή στο δίκαιο βιοτικό επίπεδο. Στην Ιρλανδία, οι κοινωνικοί εταίροι χρησιμοποίησαν τον «μισθό διαβίωσης» ως σημείο αναφοράς για τις διαπραγματεύσεις. Στη Γερμανία και την Ισπανία, τα αριστερά κόμματα και τα συνδικάτα βασίστηκαν επίσης στην πρωτοβουλία της ΕΕ για την αναβάθμιση των κατώτατων μισθών.³⁶ Ωστόσο, η οδηγία δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την προστασία των εργαζομένων από την κρίση του κόστους ζωής, καθώς δεν προβλέπει την ύπαρξη αυστηρών μηχανισμών αναπροσαρμογής και παρέχει στα κράτη μέλη διετή προθεσμία επικύρωσης³⁷.

34 European Council and European Parliament directive 2022/2041 on adequate minimum wages in the European Union, 25 Οκτωβρίου, 2022, *Official Journal L* 275.

35 Grünberger Klaus, Narazani Edlira, Filauro Stephano, Kiss Áron, “Social and fiscal impacts of statutory minimum wages in EU countries: A microsimulation analysis with EUROMOD”, *JRC Working papers on Taxation and Structural Reforms*, 2021, n° 6, σ. 46.

36 Aumayr-Pintar Christine, Kostolný Jakub, Vacas-Soriano Carlos, “Minimum wage in 2022”, *Annual Review*, Eurofound, Δουβλίνο, 2022, σ. 67.

37 Όπως δήλωσε η αναπληρώτρια γενική γραμματέας της ETUC Esther Lynch: «Τα κράτη μέλη πρέπει να σοβαρευτούν σε ότι αφορά την αύξηση των μισθών, δεν πρέπει να περιμένουν δύο χρόνια για να εφαρμόσουν την Οδηγία. Θα πρέπει να αναλάβουν δράση τώρα για να αυξήσουν τους νόμιμους κατώτατους μισθούς και να προωθήσουν τις συλλογικές διαπραγματεύσεις», <https://www.etuc.org/en/pressrelease/minimum-wage-directive-boost-struggling-workers>.

ΕΠΑΡΚΕΣ ΕΛΑΧΙΣΤΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ

Η επάρκεια των συστημάτων ελάχιστου εισοδήματος (ΣΕΕ) όσον αφορά την καταπολέμηση της φτώχειας και την κοινωνική ενσωμάτωση είναι ένα επίκαιρο θέμα, τόσο σε επίπεδο ΕΕ όσο και για τα επιμέρους κράτη μέλη.³⁸ Δέκα χρόνια μετά τη Σύσταση του Συμβουλίου του 2008 σχετικά με την ενεργό ενσωμάτωση, οι σχετικοί στόχοι απέχουν πολύ από το να επιτευχθούν. Ο Ευρωπαϊκός Πυλώνας Κοινωνικών Δικαιωμάτων προέβλεψε το 2017 το δικαίωμα σε ένα επαρκές ελάχιστο εισόδημα (Αρχή 14), αλλά το δικαίωμα αυτό παρέμεινε ανενεργό, καθώς δεν μεταφράστηκε σε Οδηγία, όπως απαιτούσε το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.³⁹ Αντ' αυτού, η πρόταση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής του 2022 για μια Σύσταση του Συμβουλίου «*σχετικά με το επαρκές ελάχιστο εισόδημα που διασφαλίζει την ενεργό ενσωμάτωση*» προτείνει στα κράτη μέλη να βελτιώσουν την επάρκεια της εισοδηματικής στήριξης, επεκτείνοντας τα ποσοστά κάλυψης και αντιμετωπίζοντας το ζήτημα της μη απορρόφησης, προωθώντας την ατομική στήριξη και εξασφαλίζοντας την πρόσβαση σε αγορές εργασίας χωρίς αποκλεισμούς, καθώς και σε υποστηρικτικές υπηρεσίες και βελτιώνοντας την επιτήρηση των δικτύων κοινωνικής ασφάλειας.⁴⁰ Ωστόσο, η Σύσταση δεν μπορεί να διασφαλίσει ότι τα κράτη μέλη θα είναι πρόθυμα ή ικανά να αφιερώσουν επαρκείς πόρους για την καταπολέμηση της φτώχειας τα επόμενα χρόνια.

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑΣ

Τον Σεπτέμβριο του 2022, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δημοσίευσε την Ευρωπαϊκή Στρατηγική για τη Φροντίδα, συνοδευόμενη από δύο προτάσεις για Συστάσεις του Συμβουλίου, με τη μία να αυξάνει τους στόχους της Βαρκελώνης για την πρόωπη παιδική ηλικία και τη φροντίδα και, με την άλλη, να καλεί τα κράτη μέλη να καταρτίσουν και να εφαρμόσουν Σχέδια Δράσης, ώστε να βελτιωθεί η πρόσβαση των ηλικιωμένων και των ατόμων με αναπηρία σε οικονομικά προσιτή και υψηλής ποιότητας μακροχρόνια φροντίδα. Η Στρατηγική αναγνωρίζει την ανάγκη επέκτασης των υπηρεσιών φροντίδας στην ΕΕ για την κάλυψη των ανεκπλήρωτων αναγκών φροντίδας και την προώθηση της ισότητας των φύλων· αντιμετωπίζει επίσης το ζήτημα του εργατικού δυναμικού, κυρίως των γυναικών και των μεταναστών, ζητώντας την αύξηση των αμοιβών και τη βελτίωση των εργασιακών συνθηκών στον τομέα της φροντίδας. Ωστόσο, οι απαιτούμενες δημόσιες επενδύσεις για την επίτευξη των νέων στόχων της Βαρκελώνης είναι ασυμβίβαστες με τις εκκλήσεις για επιστροφή σε περιοριστικές δημοσιονομικές πολιτικές στη ζώνη του ευρώ για την καταπολέμηση του πληθωρισμού, ενώ η Σύσταση για τη μακροχρόνια φροντίδα δεν περιλαμβάνει στόχους που θα πίεζαν τα κράτη μέλη να επεκτείνουν τις υπηρεσίες φροντίδας.

38 Marcello, Natili, «Worlds of last-resort safety nets? A proposed typology of minimum income schemes in Europe.», *Journal of International and Comparative Social Policy*, 2020, 36(1): 57-75

39 Regina Anna Konle-Seidl, «Strengthening minimum income protection in the EU.» Briefing, EMPL in Focus, European Parliament, 2021, σ. 11

40 European Commission, «Minimum income: more effective support needed to fight poverty and promote employment», News, 28 Σεπτεμβρίου, 2022, Διαθέσιμο στο: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=89&furtherNews=yes&newsId=10417#navItem-relatedDocuments>

2.3. ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Η ΚΡΙΣΗ ΚΟΣΤΟΥΣ ΖΩΗΣ

Δεδομένου ότι οι μισθοί δεν είναι η αιτία του πληθωρισμού, ο οποίος οφείλεται σε παράγοντες από την πλευρά της προσφοράς (ενεργειακές συμφορήσεις και υπερκέρδη λόγω της ισχύος της αγοράς και της κερδοσκοπίας), η κρίση του κόστους ζωής θα πρέπει να αντιμετωπιστεί με ένα ολοκληρωμένο σύνολο μέτρων και μεταρρυθμίσεων⁴¹. Τα άμεσα αναγκαία μέτρα είναι: αυξήσεις μισθών και μηχανισμοί αναπροσαρμογής των μισθών για την προστασία της αγοραστικής δύναμής τους, απαγόρευση των διακοπών παροχής ενέργειας και έκτακτη στήριξη για άπορες οικογένειες, θέσπιση ανώτατων ορίων στις τιμές της ενέργειας, φορολόγηση και αναδιανομή των υπερκερδών. Η λίστα των πιο ριζοσπαστικών μέτρων για την αντιμετώπιση της ενεργειακής φτώχειας περιλαμβάνει τη μεταρρύθμιση της αγοράς ενέργειας της ΕΕ (ιδίως την αποσύνδεση της τιμής της ηλεκτρικής ενέργειας από την τιμή του φυσικού αερίου και μέτρα κατά της κερδοσκοπίας), την επανακρατικοποίηση των εταιρειών και των δικτύων ενέργειας, την ενίσχυση των επενδύσεων σε ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, την αποκέντρωση της παραγωγής ανανεώσιμης ενέργειας στις κοινότητες κ.λπ.

ΧΑΜΗΛΟΙ ΜΙΣΘΟΙ

Σε πολλές χώρες της ΕΕ, η φτώχεια μεταξύ των εργαζομένων έχει αυξηθεί κατά την τελευταία δεκαετία και ο κατώτατος μισθός δεν επαρκεί για να προστατεύσει όλους τους εργαζόμενους από τη φτώχεια ή την υλική στέρηση. Ιδιαίτερα εκτεθειμένοι είναι οι χαμηλής ειδίκευσης εργαζόμενοι, οι εργαζόμενοι μερικής και βραχυχρόνιας απασχόλησης, καθώς και οι μικροεπιχειρηματίες. Πρώτον, στο πλαίσιο της κρίσης του κόστους ζωής, η αυστηρή τιμαριθμική αναπροσαρμογή των χαμηλών μισθών θα πρέπει να τεθεί στην κορυφή των εφαρμοσμένων πολιτικών και της ατζέντας των συλλογικών διαπραγματεύσεων. Η αναβάθμιση των κατώτατων και των χαμηλών μισθών δεν είναι μόνο ζωτικής σημασίας για την προστασία της αγοραστικής δύναμης των χαμηλόμισθων εργαζομένων σε δύσκολους καιρούς, αλλά και για την αντιμετώπιση των ελλείψεων εργατικού δυναμικού στις «βασικές» δημόσιες υπηρεσίες (ιδίως στην υγεία, την εκπαίδευση, την παιδική και τη μακροχρόνια φροντίδα), όπου οι αμοιβές είναι ιδιαίτερα χαμηλές. Δεύτερον, δεδομένου ότι η επάρκεια των κατώτατων μισθών αναφέρεται στην κανονική, πλήρη απασχόληση, η επαναρρύθμιση της απασχόλησης θα πρέπει να αποτελέσει μέρος της λύσης.⁴² Τρίτον, για να επιτραπεί στα κράτη μέλη να αυξήσουν τους χαμηλούς μισθούς, ιδίως στον τομέα των δημόσιων υπηρεσιών, είναι απαραίτητο να αρθούν οι υφιστάμενες ασυνέπειες στη στρατηγική της ΕΕ. Η δημοσιονομική λιτότητα και οι νεοφιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις των ευρωπαϊκών αγορών εργασίας εμποδίζουν ή υπονομεύουν την επίτευξη των κοινωνικών στόχων της ΕΕ. Η ευρωπαϊκή οικονομική στρατηγική πρέπει να προσαρμοστεί ώστε να εξυπηρετεί τους κοινωνικούς και περιβαλλοντικούς στόχους της ΕΕ.

⁴¹ Βλ. για παράδειγμα τα μέτρα που προτείνει η Ευρωπαϊκή Συνομοσπονδία Συνδικάτων. <https://www.etuc.org/en/document/end-cost-living-crisis-increase-wages-tax-profits>

⁴² Agnieszka Piasna, Jill Rubery, «Labour market segmentation and the EU reform agenda: developing alternatives to the mainstream», *Working Paper 2016.10*, ETUI, σ. 30.

ΕΠΑΡΚΕΣ ΕΛΑΧΙΣΤΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ

Η τρέχουσα εστίαση στην ενεργοποίηση των συστημάτων ελάχιστου εισοδήματος αποδυναμώνει την «επάρκεια» των εγγυήσεων εισοδήματος, καθώς εξισορροπεί τον στόχο της καταπολέμησης της φτώχειας με τον στόχο της παροχής κινήτρων για την αποδοχή μιας (χαμηλόμισθης) εργασιακής θέσης. Διατηρεί έτσι την προστασία του ελάχιστου εισοδήματος κάτω από το όριο της φτώχειας. Όπως τονίζεται στην κοινή δήλωση του EAPN, της Eurodiaconia και της Caritas Europa, μια προσέγγιση με βάση το δικαίωμα στο επαρκές ελάχιστο εισόδημα είναι απαραίτητη για την αποφυγή «αρνητικών και τιμωρητικών προϋποθέσεων»: αυτές, εμποδίζουν πολλούς από αυτούς που έχουν ανάγκη ένα εγγυημένο εισόδημα από το να έχουν πρόσβαση ή να διατηρήσουν την θέση τους σε συστήματα εισοδηματικής στήριξης.⁴³ Ο καθορισμός της επάρκειας των εγγυήσεων εισοδήματος απαιτεί να γίνεται αναφορά όχι μόνο στα εθνικά κατώτατα όρια για τον προσδιορισμό αυτών που βρίσκονται στα πρόθυρα της φτώχειας, αλλά και σε προϋπολογισμούς και δεδομένα σχετικά με τις δαπάνες των νοικοκυριών με χαμηλό εισόδημα. Τα συστήματα εισοδηματικής στήριξης πρέπει επίσης να αναπροσαρμόζονται αυστηρά με βάση την αύξηση του κόστους ζωής.

ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ & ΥΠΟΔΟΜΕΣ

Μετά από δεκαετίες δημοσιονομικής λιτότητας στα περισσότερα κράτη μέλη και τρία χρόνια πανδημίας, ο τομέας των δημόσιων υπηρεσιών έχει εξαντληθεί. Πολλά νοσοκομεία δεν διαθέτουν κλίνες, γιατρούς, νοσηλευτές, φροντιστές. Το εκπαιδευτικό σύστημα στερείται δασκάλων. Οι δημόσιες υπηρεσίες απασχόλησης και οι κοινωνικές υπηρεσίες στερούνται πόρων. Αυτή η κατάσταση έχει σοβαρές συνέπειες για τον πληθυσμό. Ομοίως, η πρόσβαση σε δημόσια αγαθά όπως η ενέργεια είναι ζωτικής σημασίας για την ευημερία των πολιτών, ενώ οι επενδύσεις σε συλλογικές υποδομές ανανεώσιμων πηγών ενέργειας είναι πρωταρχικής σημασίας για την οικολογική μετάβαση. Με άλλα λόγια, το πρόγραμμα δημόσιων επενδύσεων που προτείνει η ομάδα EuroMemo έχει μια σημαντική κοινωνική διάσταση. Η πρόσβαση σε βασικές δημόσιες υπηρεσίες και αγαθά θα πρέπει να αποτελεί μέρος μιας προσέγγισης βασισμένης στα δικαιώματα, ώστε να διασφαλίζεται η αποτελεσματική κάλυψη των αναγκών του πληθυσμού, ενώ οι επενδύσεις σε δημόσιες υπηρεσίες και υποδομές πρέπει να γίνονται αντιληπτές ως ένα μέσο για την αντιμετώπιση τόσο της άμεσης κρίσης του κόστους διαβίωσης όσο και των μακροπρόθεσμων κοινωνικών και περιβαλλοντικών στόχων.

43 Η κοινή δήλωση είναι διαθέσιμη στη διεύθυνση: <https://www.eapn.eu/wp-content/uploads/2022/10/eapn-EAPN-Caritas-ED-Joint-statement-Min-Income-5550.pdf>.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η ΚΛΙΜΑΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ Η ΑΝΑΓΚΗ ΤΑΧΕΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ

Γίνεται, λοιπόν, ολοένα και πιο σαφές ότι η κλιματική κρίση είναι επείγουσα και απαιτεί ταχεία, ευρείας κλίμακας και πραγματικά ριζοσπαστική δράση.⁴⁴ Σύμφωνα με την έκτη έκθεση αξιολόγησης της Διακυβερνητικής Επιτροπής για την Κλιματική Αλλαγή (IPCC), με τα σημερινά επίπεδα εκπομπών, απομένουν μόνο 4½ χρόνια από τον προϋπολογισμό του άνθρακα για να έχουμε ένα ποσοστό 83% αλλαγής, ώστε η αύξηση της παγκόσμιας θερμοκρασίας να παραμείνει σε επίπεδα κάτω του 1,5 βαθμού Κελσίου.⁴⁵ Με την τρέχουσα εφαρμοσμένη πολιτική για το κλίμα, η υπερθέρμανση του πλανήτη οδεύει προς αύξηση κατά 2,6 βαθμούς, ενώ οι εκπομπές συνεχίζουν να αυξάνονται με το 2022 να καταγράφει τον μεγαλύτερο όγκο εκπομπών που έχει καταγραφεί ποτέ.⁴⁶ Ωστόσο, η έκτη έκθεση της IPCC για τις επιπτώσεις επισημαίνει επανειλημμένα τον 1,5 βαθμό ως ένα επίπεδο όπου πολλές επιζήμιες επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής είναι πιθανό να εισέλθουν σε νέα και ιδιαίτερα επικίνδυνα επίπεδα, επηρεάζοντας συχνά όλες τις ηπείρους, και όπου κάθε κλάσμα ενός βαθμού κάνει μεγάλη διαφορά. Σύμφωνα με την έκθεση, η μετάβαση σε ακραία καιρικά φαινόμενα -καύσωνες, έντονες βροχοπτώσεις, ξηρασία, πλημμύρες και πυρκαγιές- έχει ήδη αρχίσει, αλλά η IPCC προβλέπει περαιτέρω σημαντική αύξηση σε διάφορους τύπους ακραίων καιρικών φαινομένων με μια παγκόσμια αύξηση της θερμοκρασίας κατά 1,5°C. Οι συνέπειες αυτού του γεγονότος θεωρούνται σοβαρές. Περιλαμβάνουν ταχέως εντεινόμενους κινδύνους ταυτόχρονης απώλειας των καλλιεργειών σε όλους τους «σιτοβολώνες του κόσμου» και αυξημένη έκθεση σε λειψυδρία επιπλέον 350 εκατομμυρίων ανθρώπων που ζουν σε αστικές περιοχές, για να μην αναφέρουμε την κατάσταση όσων ζουν σε αγροτικές περιοχές. Οι εκτεταμένες επιπτώσεις στη βιοποικιλότητα περιλαμβάνουν τον εκτεταμένο θάνατο πολλών δέντρων.⁴⁷ Από τα 16 «σημεία καμπίς» που έχουν προσδιοριστεί από τους κλιματολόγους⁴⁸ ως κρίσιμες απειλές για τη βιόσφαιρά μας, πέντε είναι είτε επικείμενα είτε τα έχουμε ήδη περάσει, ενώ άλλα είναι πιθανό να ενεργοποιηθούν νωρίτερα, όπως το λιώσιμο των πάγων της Γροιλανδίας και του βόρειου μόνιμου στρώματος πάγου. Το τελευταίο θα έχει σημαντικές αρνητικές επιπτώσεις, καθώς θα εκπέμψει περαιτέρω υδρογονάνθρακες στην ατμόσφαιρα.

Η ΕΕ έχει αναγνωρίσει τον κρίσιμο ρόλο της ως πολυμερής πολιτικός φορέας για την καταπολέμηση της κλιματικής αλλαγής, παρέχοντας ισχυρή (όπως φημολογείται) ώθηση στις διασκέψεις των συμβαλλομένων μερών του ΟΗΕ για την κλιματική αλλαγή από το Παρίσι (2015) έως τη Γλασκώβη (2021) και τώρα το Σαρμ Ελ Σέιχ (2022). Ωστόσο, όπως έχουν επισημάνει τα προηγούμενα Υπομνήματα, οι προτάσεις της Επιτροπής, συμπεριλαμβανομένης της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας (EGD), για την επίτευξη μηδενικής καθαρής εκπομπής ρύπων μέχρι το 2050 παραμένουν ανεπαρκείς σε σχέση με την ταχύτητα και την κλίμακα της απαιτούμενης αλλαγής. Ενώ αναγνώριζαν τους στόχους της ΕΠΣ για την «κυκλική οικονομία» (για τη μείωση των μη ανανεώσιμων εισροών), την «έξυπνη κινητικότητα» (για τη μείωση των εκπομπών από τις μεταφορές κατά 90% έως το 2050) και τη «μηδενική ρύπανση»

44 Ronan O'Brien, «The Imperative of Rapid Change to Address the Climate and Related Crises, Diversions and Delays, and Critique of EU Policy in a Global Context», Εισήγηση που παρουσιάστηκε στο 28^ο ετήσιο εργαστήριο του EuroMemorandum, Λονδίνο, 3 Σεπτεμβρίου, 2022.

45 IPCC (2022) «Climate change 2021: The Physical Science Basis», 2022, Έκτη έκθεση αξιολόγησης: <https://www.IPCC.ch/report/ar6/wg2/>

46 Δεδομένα από το Climate Action Tracker, βλ. «Climate Target Update Tracker», τελευταία ενημέρωση: 6 Φεβρουαρίου 2023, «The Global Carbon Project», <https://www.globalcarbonproject.org/>

47 Έκτη έκθεση αξιολόγησης της IPCC

48 David I. A. McKay κ.α., «Exceeding 1.5°C global warming could trigger multiple climate tipping points», *Science*, Σεπτέμβριος 2022, Vol. 377, No.6611

του νερού, του αέρα και του εδάφους, τα Υπομνήματα του 2020 και του 2021 άσκησαν κριτική στην ΕΠΣ, καθώς θεωρούν ότι αυτή συνεχίζει να κινείται σταθερά εντός του πλαισίου του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος. Ειδικότερα, η ΕΠΣ επικρίθηκε για την εξάρτησή της από τους ιδιωτικούς φορείς και την ιδιωτική χρηματοδότηση για την κατανομή (όπως το ευρωπαϊκό σύστημα εμπορίας εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα) και την κινητοποίηση κεφαλαίων μέσω της «Μικτής χρηματοδότησης δημοσίου και ιδιωτικού τομέα». Το Επενδυτικό Σχέδιο για τη «Βιώσιμη Ευρώπη» (Sustainable Europe Investment Plan - SEIP) βασίζεται κυρίως στην υπόθεση της χρηματοδότησης από ιδιωτικές πηγές.⁴⁹ Το φετινό Υπόμνημα ενισχύει αυτή την ανάλυση εξετάζοντας διεξοδικότερα τον τρόπο με τον οποίο οι χρηματοπιστωτικές αγορές προσεγγίζουν την «πράσινη χρηματοδότηση». Επεξεργάζεται περεταίρω τα προηγούμενα συμπεράσματά μας, με βάση τα οποία η αισιοδοξία την οποία επενδύει η ΕΕ στη «μικτή χρηματοδότηση» είναι λανθασμένη και αποτελεί από μόνη της ένα εμπόδιο για κάθε βιώσιμο κοινωνικο-οικολογικό μετασχηματισμό.

Οφείλουμε να αναγνωρίσουμε το γεγονός ότι οι προσπάθειες της ΕΕ για την ανάπτυξη ενός αποτελεσματικού οικολογικο-κοινωνικού μετασχηματισμού έλαβαν μια επείγουσα ώθηση από την πολεμική στρατηγική της Ρωσίας κατά την εισβολή της στην Ουκρανία, βασικό στοιχείο της οποίας ήταν η χρήση της ενέργειας ως όπλου, ενισχύοντας τις πληθωριστικές επιπτώσεις της αυξημένης μετα-covid ζήτησης, σε μια περιοχή με ανεπαρκή αποθηκευτική ικανότητα, ιδίως για το φυσικό αέριο. Ο πληθωρισμός των τιμών της ενέργειας κατά περίπου 40% μετά τον Μάρτιο του 2022 παρείχε ένα γενικό κίνητρο για την επιτάχυνση του προγράμματος μείωσης της εξάρτησης της περιοχής από τα ορυκτά καύσιμα, ιδίως από αυτά που προέρχονταν από τη Ρωσία, ακόμη και αν ορισμένα κράτη εξαρτώνται περισσότερο από τις εισαγωγές ρωσικού φυσικού αερίου και από τα σχετικά δίκτυα αγωγών Ανατολής-Δύσης. Τον Μάιο του 2022, η Επιτροπή της ΕΕ ενέκρινε τη στρατηγική REPowerEU, η οποία αποσκοπούσε κυρίως στην ταχεία μείωση της εξάρτησης από τις εισαγωγές υδρογονανθράκων από τη Ρωσία. Τον Ιούλιο εκπονήθηκε ένα σχέδιο προγράμματος, το οποίο βασιζόταν στη συνεργατική αλληλεγγύη των κρατών μελών, και ακολούθησε ένα προσχέδιο κανονισμού, το οποίο εκδόθηκε στις 18 Οκτωβρίου, εγκρίθηκε στις 19 Δεκεμβρίου και δημοσιεύθηκε στην Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης στις 29 Δεκεμβρίου.

Το πρόγραμμα μέτρων της ΕΕ έχει παρεμβατικό χαρακτήρα, εφόσον προβλέπει εκτεταμένα φορολογικά κίνητρα για να επηρεάσει την ιδιωτική κατανομή των κεφαλαίων προς την κατεύθυνση της ταχύτερης απεξάρτησης από τον άνθρακα· σε αυτό, θυμίζει τις προσπάθειες της κυβέρνησης Μπάιντεν να εφαρμόσει ένα εκτεταμένο πρόγραμμα επιδοτήσεων και φορολογικών πιστώσεων ύψους 369 δισεκατομμυρίων δολαρίων για πράσινες επενδύσεις. Οι εντάσεις που προκύπτουν από αυτά τα δύο προγράμματα έκτακτης ανάγκης -ιδίως όσον αφορά τα φαινομενικά προστατευτικά χαρακτηριστικά των αμερικανικών επιδοτήσεων- καταδεικνύουν τις αντιφάσεις που έχουν αναδυθεί στο πλαίσιο της παγκόσμιας πολιτικής οικονομίας σχετικά με τις ευκαιρίες και τους κινδύνους της αυξημένης αλληλεξάρτησης στο εμπόριο και τις επενδύσεις. Τέτοιες εντάσεις θα μπορούσαν εύκολα να αποδυναμώσουν τις προσπάθειες επικέντρωσης σε συνεργατικές παγκόσμιες λύσεις στην εντεινόμενη κλιματική κρίση και να διευκολύνουν το καταστροφικό εταιρικό αρμπιτράζ, ιδίως από τις μεγάλες εταιρείες άνθρακα.

Ωστόσο, η δημιουργία ενός Ταμείου Ενεργειακής Κρίσης (Energy Crisis Fund) της ΕΕ και ενός Βιομηχανικού Σχεδίου για την Πράσινη Συμφωνία (Green Deal Industrial Plan - GDIP), με δεσμεύσεις για την επιτάχυνση της ανάπτυξης της καθαρής τεχνολογίας και της επέκτασης των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, την παροχή κινήτρων για τη μείωση της ενεργειακής ζήτησης και για τη «διόρθωση» των ανατρεπτικών εξελίξεων στην αγορά, αντικατοπτρίζει τόσο τον επείγοντα χαρακτήρα της άμεσης κρίσης όσο και τη δυνατότητα μελλοντικής εντατι-

49 EuroMemorandum (2020) «A green new deal for Europe: Opportunities and Challenges»: σελ. 6-7. http://www2.EuroMemorandum.eu/uploads/EuroMemorandum_2020.pdf.

κοποίησης της πράσινης μετάβασης. Ωστόσο, είναι πολύ νωρίς για να εκτιμηθεί πώς αυτές οι φιλοδοξίες θα μεταφραστούν σε μακροοικονομική πρακτική: η τελική κλίμακα των δεσμεύσεων της ΕΕ και των κρατών μελών στο Βιομηχανικό Σχέδιο για την Πράσινη Συμφωνία θα εξαρτηθεί από την επίτευξη ομοφωνίας εντός της ΕΕ των 27 και την έκταση των συμφωνιών συνεργασίας με τις ΗΠΑ.

3.1. Η ΨΕΥΔΗΣ ΕΛΠΙΔΑ ΤΗΣ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΟΠΟΙΗΜΕΝΗΣ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑΤΙΣΤΙΚΟΠΟΙΗΜΕΝΗΣ ΚΛΙΜΑΤΙΚΗΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ

Με τη θεμελίωσή της στη «μικτή χρηματοδότηση», η ΕΠΣ υποτάσσεται στη δομική εξουσία του χρηματοοικονομικού καπιταλισμού, καθώς αναθέτει στο χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο τον βασικό ρόλο του διαμεσολαβητή μεταξύ ανθρώπινων, οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων. Οι τράπεζες, οι σκιώδεις τράπεζες, τα επενδυτικά κεφάλαια, οι ασφαλιστικές εταιρείες, οι έμποροι προθεσμιακών συμβολαίων συναλλάγματος και εμπορευμάτων, μαζί με τις υπηρεσίες παραγωγών και, τώρα, τα κρυπτονομίσματα – λειτουργούν σε μικρό ή μεγάλο βαθμό ως στρατηγικοί φύλακες της κατανομής των οικονομικών και υλικών πόρων. Αυτή η διαμεσολάβηση περιλαμβάνει τόσο μια κολοσσιαία αρνητική κατανομή κεφαλαίων όσο και την καθιέρωση ενός επικίνδυνα αποτελεσματικού αφηγήματος, το οποίο δικαιολογεί την κλίμακα και τις μεθόδους αυτής της διαμεσολάβησης. Αυτό συμβάλλει τόσο στην περαιτέρω καταστροφή βασικών στοιχείων της βιόσφαιράς μας όσο και στην εκτροπή κρίσιμων οικονομικών πόρων από ζωτικής σημασίας στρατηγικές μετριασμού της περιβαλλοντικής κρίσης.

Η πράσινη χρηματοδότηση μέσω ιδιωτικής διαμεσολάβησης, η οποία προωθείται με μεγάλο κόστος από τον τομέα των χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, υπόσχεται εξωφρενικά οφέλη τόσο για το κλίμα όσο και για την ανθρωπότητα, αλλά στην πραγματικότητα δε είναι τίποτα περισσότερο από «ένα χρηματιστικοποιημένο θέμα της δράσης για την κλιματική αλλαγή, το οποίο συσκοτίζει τόσο την εμπειρική πραγματικότητα των οικοσυστημάτων και της βιοποικιλότητας όσο και την δυσάρεστη επιτακτική ανάγκη να αλλάξει ο τρόπος ζωής μας».⁵⁰ Ενώ η παγκόσμια δεξαμενή «πράσινης χρηματοδότησης» έχει υπερεκατονταπλασιαστεί την τελευταία δεκαετία⁵¹ και έχει ξεπεράσει τα 500 δισεκατομμύρια δολάρια, η ανάπτυξη και οι επιπτώσεις των πράσινων ομολόγων, των κλιματικών ομολόγων, των ομολόγων ειδών, των ομολόγων βιωσιμότητας κ.λπ. παραμένουν στην καλύτερη περίπτωση αδιαφανείς.

Το σύστημα της ΕΕ για την ταξινόμηση των περιβαλλοντικά βιώσιμων οικονομικών δραστηριοτήτων λειτουργεί με «ήπιες ρυθμίσεις», με τις προσδοκίες δημοσιοποίησης να ευθυγραμμίζονται με τις αμερικανοκεντρικές παγκόσμιες χρηματοπιστωτικές αγορές και με επίκεντρο το City του Λονδίνου. Πολλά «πράσινα» πιστοποιητικά είναι στην πραγματικότητα απλώς αυτό-χαρακτηριζόμενα ως πράσινα, μέσω του εκάστοτε σχετικού αφηγήματος που τα συνοδεύει. Άλλα καθορίζονται μέσω της «χρήσης των εσόδων» που προορίζονται αυτόνομα για περιβαλλοντικά ωφέλιμα έργα. Αυτά τα «πράσινα ομόλογα» συνδέουν την επένδυση και τη δαπάνη χρημάτων με ένα *πλασματικό χρηματοδοτικό κενό*, δηλαδή, με βάση το τι θα κόστιζε η αναβάθμιση, η ανοικοδόμηση ή ο παροπλισμός πτυχών του σημερινού δομημένου περιβάλλοντος, των υποδομών, του ενεργειακού συστήματος, του στεγαστικού αποθέματος και της γεωργίας. Όμως, ο μετασχηματισμός του μεγέθους που απαιτείται πρέπει να βασίζεται στην αλλαγή των τρόπων με τους οποίους σχετιζόμαστε με τη φύση και ο ένας με τον άλλον

50 Sarah Bracking, «Averting Climate Change Catastrophe? Neoliberal Environmental Governance in Europe», κεντρική ομιλία, Εισήγηση που παρουσιάστηκε στο 28ο ετήσιο εργαστήριο του EuroMemorandum, Λονδίνο, 3 Σεπτεμβρίου, 2022

51 Ορισμένες εκτιμήσεις αναφέρουν ότι το απόθεμα της «πράσινης χρηματοδότησης» υπερβαίνει πλέον το 1 τρισεκατομμύριο δολάρια. Βλ: Mace, «Global green finance market grew more than a hundred-fold over the last decade», *eddie*, 31 Μαρτίου, 2022, διαθέσιμο στη διεύθυνση: <https://www.edie.net/global-green-finance-market-grew-more-than-a-hundred-fold-over-the-last-decade/>.

μέσα σε πολύπλοκες ευκαιρίες μετάβασης, ζημιές και απώλειες.⁵² Επιπλέον, για να διατηρηθεί η υπερθέρμανση του πλανήτη εντός του στόχου του 1,5°C, θα χρειαστούν επενδύσεις μεταξύ 1,6 και 3,8 τρισεκατομμυρίων δολαρίων.⁵³ Ο γεωγραφικός προορισμός των εν λόγω κλιματικών επενδύσεων είναι εξίσου απροσδιόριστος, γεγονός που εγείρει και πάλι αμφιβολίες σχετικά με την ικανότητα του τομέα χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών να γεφυρώσει τα μεγάλα κενά επενδύσεων και υποδομών στις αναπτυσσόμενες οικονομίες, τα οποία έχουν εντοπίσει τόσο η Διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Εμπόριο και την Ανάπτυξη (UNCTAD) όσο και ο ΟΟΣΑ. Ο τελευταίος, σε σχετική έκθεσή του το 2017, υπολόγισε ένα κενό υποδομών ύψους 95 τρισεκατομμυρίων δολαρίων σε τομείς κρίσιμους για τις φιλοδοξίες απαλλαγής από τις εκπομπές άνθρακα, όπως οι μεταφορές, η ενέργεια, το νερό και οι τηλεπικοινωνίες.⁵⁴ Επιπλέον, οι αναπτυσσόμενες οικονομίες θα χρειάζονταν το 60-70% της παγκόσμιας χρηματοδότησης για το κλίμα για την επίτευξη των συμφωνηθέντων στόχων. Η αβεβαιότητα που περιβάλλει την κλίμακα, τον χαρακτήρα και τις κατευθύνσεις της ανάπτυξης της πράσινης χρηματοδότησης καθιστά εξαιρετικά επικίνδυνη οποιαδήποτε εξάρτηση από τον χρηματοπιστωτικό τομέα ως πρωταρχική πηγή χρηματοδότησης. Ακόμη και με τη «μικτή χρηματοδότηση» που συνδυάζει ιδιωτικά και δημόσια κεφάλαια και ρυθμιστικό έλεγχο, υπάρχουν σημαντικοί κίνδυνοι, κυρίως στις περιπτώσεις όπου τα «κλιματικά κεφάλαια» αποτυγχάνουν να αποφέρουν επαρκώς ελκυστικές αποδόσεις στους επενδυτές και οι δημόσιοι οργανισμοί υποχρεώνονται να διασώσουν έργα που παραπαίουν ή να αναλάβουν την ολοκλήρωση των συμφωνημένων υποχρεώσεων.

Οι κυβερνήσεις και οι εταιρείες αναλαμβάνουν ένα εξαιρετικό ρίσκο για λογαριασμό των πολιτών. Ακόμα και το σημείο αναφοράς της IPCC, το 83%, σημαίνει 1 στις 6 πιθανότητες αποτυχίας να παραμείνουμε κάτω από τον στόχο του 1,5°C. Δεδομένων των εξαιρετικών συνεπειών της υπέρβασης του 1,5°C, αυτό είναι άκρως επικίνδυνο, όπως και οτιδήποτε άλλο εκτός από έναν ελάχιστο κίνδυνο αποτυχίας. Παρ' όλα αυτά, οι κυβερνήσεις και οι εταιρείες δηλώνουν συχνά ότι επιδιώκουν μια πολύ μεγαλύτερη πιθανότητα αποτυχίας (50%) και αυτό έχει γίνει μακράν ο πιο συχνός στόχος για τη μείωση των εκπομπών ρύπων. Η αξιολόγηση του κινδύνου, φυσικά, πρέπει να λαμβάνει υπόψη το μέγεθος της πιθανής καταστροφής και αυτό είναι αστρονομικό. Αυτοί που παίζουν ρισκάροντας για λογαριασμό των πολιτών δεν θα διακινδύνευαν ποτέ να διασχίσουν έναν δρόμο με 50% πιθανότητες να τους χτυπήσει αυτοκίνητο. Αυτό καταδεικνύει την θεμελιώδη ανάγκη για τη λήψη άμεσων μέτρων για τη δραστηρική μείωση των εκπομπών ρύπων.

Αυτά τα γενικά συμπεράσματα σχετικά με την ιδιωτική χρηματοδότηση για το κλίμα ενισχύονται σημαντικά από συγκεκριμένες μελέτες σχετικά με τη συμπεριφορά των επενδυτικών κεφαλαίων που διαθέτουν «πράσινα διαπιστευτήρια», όπως τα τρία μεγάλα παγκόσμια κεφάλαια διαχείρισης περιουσιακών στοιχείων – Black Rock, Vanguard και State Street.⁵⁵ Τα τρία αυτά ταμεία μαζί, διαχειρίζονται πάνω από 20 τρισεκατομμύρια δολάρια σε περιουσιακά στοιχεία και ελέγχουν το 80% της αγοράς των διαπραγματεύσιμων αμοιβαίων κεφαλαίων. Διάφορες ρυθμιστικές αρχές περιβάλλοντος, ΜΚΟ και ομάδες προβληματισμού έχουν πιέσει τις Τρεις Μεγάλες Εταιρείες να αναλάβουν επειγόντως δράση σχετικά με τις εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα, οι οποίες με τη σειρά τους δεσμεύτηκαν –δεόντως– να προωθήσουν τα αμοιβαία κεφάλαια ESG (κεφάλαια που σχετίζονται με περιβαλλοντικά, κοινωνικά ζητήματα και θέματα διακυβέρνησης – Environment, Society, Governance) στα χαρτοφυλάκιά τους και

52 S., Bracking, «Averting Climate Change Catastrophe», 2022.

53 Εκτιμήσεις από την «Climate Policy Initiative», https://www.climatepolicyinitiative.org/wp-content/uploads/2020/12_2020_σ.9.

54 OECD, «Investing in Climate, Investing in Growth», 2017. (Παρίσι: ΟΟΣΑ).

55 Joseph Baines, και Sandy Brian Hager, «From passive owners to planet savers? Asset managers, carbon majors, and the limits to sustainable finance», *Competition & Change*, 2022, <https://doi.org/10.1177/10245294221130432>

να χρησιμοποιήσουν την επιρροή τους στις συνεδριάσεις των μετόχων για να κατευθύνουν τις εταιρείες προς την ανάληψη μακροπρόθεσμων δεσμεύσεων για ευνοϊκές πρακτικές περιβαλλοντικής διακυβέρνησης. Ωστόσο, η παρακολούθηση της συμπεριφοράς των Μεγάλων Τριών ως προς την ψήφο τους μέσω πληρεξουσίων, ιδίως στις συνεδριάσεις των Μεγάλων Εταιρειών Άνθρακα, κατέδειξε μια δραματική αντίθεση μεταξύ της ρητορικής τους για τα αμοιβαία κεφάλαια ESG και της πραγματικής πρακτικής τους στη διαχείριση των εκμεταλλεύσεών τους. Αποκάλυψε κατηγορηματικά ότι οι Τρεις Μεγάλες Εταιρείες έτειναν «να ψηφίζουν όπως τα μη ESG αμοιβαία κεφάλαιά τους σε περιβαλλοντικά ψηφίσματα που κατατέθηκαν στις γενικές συνελεύσεις των Μεγάλων Εταιρειών Άνθρακα»!!! «Αντί να προωθούν την περιβαλλοντική μέριμνα, οι τρεις μεγάλες εταιρείες μεριμνούν για τη διατήρηση του status quo της μεγιστοποίησης της περιουσίας των μετόχων»⁵⁶ και, κατά συνέπεια, λειτουργούν ως προστάτες των εμπορικών συμφερόντων των μεγάλων εταιρειών ορυκτών καυσίμων. Αυτή η μεγαλόφωνα διακηρυγμένη υποτιθέμενη μέριμνα, αποκαλύπτεται τελικά ότι είναι απλώς ένας επικίνδυνος αντιπερισπασμός, ο οποίος μπορεί να παρασύρει και, στην πραγματικότητα, παρασύρει μεγάλα τμήματα της κοινωνίας των πολιτών στον ύπνο ενός βαθέως και επικίνδυνου εφησυχασμού. Οι τρεις μεγάλες εταιρείες, στο πλαίσιο της διαχείρισης των περιουσιακών στοιχείων των συνταξιοδοτικών ταμείων, των κρατικών επενδυτικών κεφαλαίων και άλλων, επιδίδονται έτσι με αυτονόητο και κυνικό τρόπο σε μια διαδικασία «πράσινου ξεπλύματος», εγείροντας σοβαρά ερωτήματα σχετικά με την ποιότητα του ρυθμιστικού ελέγχου από εθνικούς ή πολυμερείς οργανισμούς εταιρικής διακυβέρνησης.

Μια παγκόσμια πολιτική οικονομία που χαρακτηρίζεται από απορρυθμισμένες παγκόσμιες χρηματοπιστωτικές ροές και μια θεμελιώδη ασυμμετρία των οικονομικών σχέσεων, η οποία ευνοεί τα ανεπτυγμένα χρηματοπιστωτικά κέντρα και αδικεί την περιφέρεια των λιγότερο ανεπτυγμένων εθνικών οικονομιών είναι, με άλλα λόγια, μια επικίνδυνη επιλογή. Οι ασυμμετρίες έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα σε ότι αφορά την εξαιρετικά άνιση και αυξανόμενη υπερεκμετάλλευση της φύσης στην περιφέρεια, τα υψηλά επίπεδα εξάρτησης από το χρέος στις χώρες της περιφέρειας, αλλά και τις μεγάλες διαφορές μεταξύ του εξωφρενικού επιπέδου εκπομπών του ενεργοβόρου «Βορρά» και του χαμηλότερου αποτυπώματος άνθρακα του «Νότου». Η «βιώσιμη χρηματοδότηση» λειτουργεί επομένως εντός του πλαισίου μίας θεμελιωδώς στρεβλής κατανομής τόσο των παγκόσμιων περιουσιακών στοιχείων όσο και της εξουσίας. Όμως, και η επιλογή μιας περισσότερο «ρεφορμιστικής» οδού, η οποία θα περιλαμβάνει την αυστηρότερη ρύθμιση της πράσινης χρηματοδότησης και ευρύτερη συμμετοχή των δημόσιων φορέων στη διαμόρφωση και υλοποίηση μοντέλων πράσινης ανάπτυξης καθώς επίσης και συνεργατική συμμετοχή των περιφερειακών οικονομιών, αποδυναμώνεται από το γεγονός ότι δεν είναι ικανή να σταματήσει την επεκτατική λογική του καπιταλισμού και εμπεριέχει τον κίνδυνο να προκαλέσει διεθνείς συγκρούσεις για τους ολόενα και πιο σπάνιους φυσικούς πόρους, καθώς και να επιτρέψει την επιδείνωση της περιβαλλοντικής καταστροφής.⁵⁷

3.2. ΓΕΩΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΠΑΛΟΤΗΤΕΣ

Οι κίνδυνοι γεωπολιτικών συγκρούσεων είχαν επισημανθεί στα Υπομνήματα του 2020 και του 2021 όσον αφορά τις κρίσιμες πρώτες ύλες από τις οποίες εξαρτάται η ΕΠΣ και στη συνέχεια με ειδική αναφορά στις σχέσεις των ΗΠΑ και της ΕΕ με την Κίνα. Αυτό οδηγεί σε έναν νέο «ανταγωνισμό για την Αφρική», την οποία ο Josep Borrell είχε χαρακτηρίσει νέο πεδίο γεωπολιτικού ανταγωνισμού. Η ΕΕ και τα κράτη μέλη της έχουν επίσης συνάψει συμφωνίες για

56 Στο ίδιο, σ. 3

57 Johannes Jäger, «Sustainable Finance and Sustainable Monetary Policy: Beyond Passive Revolution in Europe», 2022. Εισήγηση που παρουσιάστηκε στην 28η Ετήσια Συνάντηση Εργασίας του EuroMemorandum, Λονδίνο, 3 Σεπτεμβρίου, 2022.

το φυσικό αέριο με διάφορα αφρικανικά κράτη, γεγονός το οποίο οδηγεί αυτές τις αφρικανικές χώρες σε μια πορεία ορυκτών καυσίμων και όχι σε μια πορεία (καταναεμημένων) ανανεώσιμων πηγών ενέργειας. Αυτό υπονομεύει σε μεγάλο βαθμό την αξιοπιστία της ηγεσίας της ΕΕ για το κλίμα, η οποία είναι ζωτικής σημασίας στις διεθνείς διαπραγματεύσεις, όπως στην περίπτωση της COP27.

Τα εμπόδια που θέτει η ίδια η Κίνα στην πορεία ενός κοινωνικο-οικολογικού μετασχηματισμού αναδεικνύονται από τις ηγεμονικές της φιλοδοξίες, οι οποίες λειτουργούν σε συνδυασμό με τον ρόλο της ως βασικού διαφωνούντα με τις δεσμεύσεις της Διάσκεψης συμβαλλόμενων μερών του ΟΗΕ για την μείωση καύσης άνθρακα. Με περίπου 200 εκατομμύρια ενήλικες να εξαρτώνται από αγροτικούς κυρίως τρόπους παραγωγής, η αντίθεση με τους τομείς εντατικών επενδύσεων της μεταποίησης και των υπηρεσιών είναι έντονη· αυτό αντανακλάται και πάλι στις συγκριτικά ασθενέστερες επιδόσεις των κινεζικών διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας στον τομέα της βιοτεχνολογίας, σε σύγκριση με άλλες κορυφαίες οικονομίες. Αυτό εγείρει αμφιβολίες για τη συνοχή της κινεζικής κρατικής προσέγγισης στο εγχείρημα της συνολικής οικονομικής ανάπτυξης. Η στρατηγική «Ζώνη και Δρόμος»⁵⁸, η επέκταση, δηλαδή, της κινεζικής οικονομικής βοήθειας προς τις λιγότερο ανεπτυγμένες οικονομίες και η αυξημένη στρατιωτική της προβολή στον Βόρειο Ειρηνικό αποτελούν περαιτέρω ενδείξεις ιμπεριαλιστικών στόχων, οι οποίοι στηρίζονται επίσης στην αξιοσημείωτα επιτυχημένη καλλιέργεια μιας παγκόσμιας διαρθρωτικής εξάρτησης από τις κινεζικές εξαγωγές μεταποιητικών προϊόντων· αυτά τα θεμέλια ηγεμονικής ισχύος μπορούν να λειτουργήσουν αναλόγως ως «όπλα» στο πλαίσιο των παγκόσμιων ανταγωνισμών και αποτελούν έτσι ένα πολύ σημαντικό εμπόδιο για την περιβαλλοντική διπλωματία και τη διπλωματία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αντιθέτως, η ικανότητα της Κίνας να αμφισβητήσει την ηγεμονία των Ηνωμένων Πολιτειών δεν ενισχύεται από την αποτυχία της να προωθήσει τεχνολογικές καινοτομίες ικανές να αυξήσουν την αποδοτικότητα της γεωργικής καλλιέργειας και να επιτύχουν έτσι χαμηλότερο οικολογικό και αναπαραγωγικό κόστος.⁵⁹

3.3. ΑΠΟ-ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ

Η επείγουσα κλιματική κρίση απαιτεί έναν κοινωνικο-οικολογικό μετασχηματισμό που θα σταματήσει την άνιση εκμετάλλευση των πόρων και θα εγγυάται την ισότιμη πρόσβαση όλων στους πόρους αυτούς.⁶⁰ Μια πραγματικά μετασχηματιστική παγκόσμια πολιτική οικονομία θα συνεπαγόταν, κατ' επέκταση, την οικοδόμηση μιας παγκόσμιας νομισματικής και χρηματοπιστωτικής αρχιτεκτονικής, η οποία θα θεμελιωνόταν στην πολυμερή, παρεμβατική αλληλεγγύη.

Ένα βασικό σημείο εκκίνησης στο πλαίσιο αυτό είναι η απειλή που αντιπροσωπεύουν τα σημερινά καθεστώτα συσσώρευσης για το κλίμα και την επίλυση της κλιματικής κρίσης. Ο χρηματιστικοποιημένος καπιταλισμός τις τελευταίες δεκαετίες έχει μετατοπίσει όλο και περισσότερο το επίκεντρο της παγκόσμιας πολιτικής οικονομίας προς την απόσπαση ανταλλακτικής αξίας από βιομηχανικές, εμπορικές δραστηριότητες και από την παροχή υπηρεσιών, με τρόπο που δίνει προτεραιότητα στα ποσοστά απόδοσης βραχυπρόθεσμα και αποσπά τόσο το κεφάλαιο όσο και την ανθρώπινη ενέργεια από οικονομικές δραστηριότητες που προά-

58 Η πρωτοβουλία Ζώνη και Δρόμος, η οποία στην Κίνα είναι ευρύτερα γνωστή ως Μία Ζώνη, Ένας Δρόμος, είναι μια παγκόσμια στρατηγική ανάπτυξης υποδομών που υιοθετήθηκε από την κινεζική κυβέρνηση το 2013 αποσκοπώντας σε επενδύσεις σε περισσότερες από 150 χώρες και διεθνείς οργανισμούς.

59 Dario Di Conzo, «Hegemony within the Ecological Crisis: The Case of China», Εισήγηση που παρουσιάστηκε στην 28^η Ετήσια Συνάντηση Εργασίας του EuroMemorandum, Λονδίνο, 3 Σεπτεμβρίου, 2022.

60 Johannes Jäger, «Sustainable Finance and Sustainable Monetary Policy: Beyond Passive Revolution in Europe», 2022.

γουν την ανθρώπινη ευημερία μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα. Ο χρηματιστικοποιημένος καπιταλισμός, στις νομικές του δομές και διαδικασίες, αντιπροσωπεύει έτσι μια πραγματικά αρνητική κατανομή πολύτιμων πόρων. Η παρούσα αρχιτεκτονική της πολιτικής λογικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης παραμένει ενσωματωμένη στις νομικές δομές ιδιοκτησίας και εξουσίας και στους πολιτιστικούς τους θεσμούς, ακόμη και αν η πίεση για θεμελιώδη αλλαγή αυξάνεται στα αντιπροσωπευτικά όργανα της Ένωσης και των κρατών μελών της και στην ευρωπαϊκή κοινωνία των πολιτών.

Η πραγματική απειλή για την παγκόσμια βιόσφαιρα και η αυξανόμενη πιθανότητα να παρέλθουν κρίσιμα σημεία καμπής νωρίτερα από το αναμενόμενο, αποτελούν μια κολοσσιαία πρόκληση. Η αντιμετώπιση της πρόκλησης αυτής προϋποθέτει επίσης μια ρεαλιστική εκτίμηση των εμποδίων στην πρόοδο, τα οποία αντιπροσωπεύουν καταρχάς φορείς που αντιστέκονται στην αλλαγή ή/και αρνούνται να δεχτούν τα επίπεδα εκτάκτου ανάγκης, αλλά κυρίως το οικονομικό κόστος και οι κοινωνικές επιπτώσεις της αντικατάστασης του σημερινού υποδείγματος συσσώρευσης με ένα νέο και βιώσιμο υπόδειγμα. Αυτό συνεπάγεται, κυρίως, το αδιαχώριστο των στρατηγικών για την εξασφάλιση της επιβίωσης της ανθρωπότητας σε ένα βιώσιμο περιβάλλον και για τη μείωση των εξοντωτικών ανισοτήτων της κατανομής του εισοδήματος, του πλούτου, της πρόσβασης στην υγεία, τη στέγαση και την εκπαίδευση που πλήττουν σήμερα τα έθνη, τις περιφέρειες και τις κοινότητες σε ολόκληρο τον πλανήτη. Το γεγονός ότι, επί του παρόντος, οι εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα του 1% των πλουσιότερων πολιτών του πλανήτη είναι τόσο υψηλές όσο και εκείνες του φτωχότερου 50% της παγκόσμιας κατανομής εισοδήματος και πλούτου, μαρτυρά αυτή τη θεμελιώδη αδικία, η κατάλυση της οποίας είναι απαραίτητη για την επιτυχία κάθε κοινωνικο-οικολογικού μετασχηματισμού.

Η ομάδα EuroMemo έχει προτείνει ένα πρόγραμμα δημόσιων επενδύσεων ύψους 2% του ΑΕΠ της ΕΕ ετησίως ως εναλλακτική λύση στην τρέχουσα πολιτική που βασίζεται στη «μικτή χρηματοδότηση» (βλ. κεφάλαιο 2). Ένα τέτοιο πρόγραμμα πρέπει να:

- 1) αποδίδει ύψιστη προτεραιότητα στην ταχεία μετάβαση σε ανανεώσιμες πηγές ενέργειας και στην ενεργειακή αποδοτικότητα των ιδιωτικών και δημόσιων κτιρίων,
- 2) να δώσει προτεραιότητα στη μείωση της πραγματικής ζήτησης υλικών, φυσικών αγαθών,
- 3) να απορρίψει κάθε ενισχυμένη προσωρινή στήριξη των υποδομών ορυκτών καυσίμων και να αντισταθεί στις πιέσεις των μεγάλων ανθρακοβιομηχανιών,
- 4) να επιδιώξει μια σημαντική επέκταση του αριθμού και των δυνατοτήτων των δημόσιων τραπεζών,

Αυτά οφείλουν να αποτελούν επιδιώξεις του προγράμματος, πέραν και επιπλέον των προτεραιοτήτων της καταπολέμησης του πληθωρισμού των τιμών της ενέργειας και της καταπολέμησης της ενεργειακής φτώχειας (καυσίμων) όπως αυτές περιγράφονται στα κεφάλαια 2 και 3 αντίστοιχα. Συνεπώς, το πρόγραμμα περιλαμβάνει την απόρριψη της οριακής τιμολόγησης του κόστους στις συνολικές τιμές ηλεκτρικής ενέργειας σε όλη την Ευρώπη.

Τέλος, η ΕΕ πρέπει να βελτιώσει την ισοκατανομή της χρηματοδότησης, της εμπειρογνωμοσύνης και της διεξαγωγής διαλόγου με τον Παγκόσμιο Νότο, διαρρηγνύοντας έτσι την επιρροή των αποικιοκρατικών/μετα-αποικιοκρατικών πολιτικών ιεραρχιών.

Η Ομάδα EuroMemo καλεί την ΕΕ και όλους τους άλλους συμμετέχοντες στις τρέχουσες συζητήσεις που λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο της COP27 να αναγνωρίσουν, πάνω απ' όλα, τόσο την κλίμακα των απειλών στην παγκόσμια βιόσφαιρα όσο και την κλίμακα της δέσμευσης -σε πόρους και πολυμερή συνεργασία- που απαιτείται για την καταπολέμηση αυτών των απειλών. Δεν πρέπει να επιτραπεί στους περισπασμούς και στο κόστος του πολέμου και του στασιμοπληθωρισμού (stagflation) να μειώσουν αυτή τη δέσμευση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΑΤΑΞΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ ΕΕ

Η φιλελεύθερη αισιοδοξία του τέλους της ιστορίας της δεκαετίας του 1990 έχει μετατραπεί την δεκαετία του 2020 σε μια πολυκρίση, που περιλαμβάνει την πανδημία του ιού Covid-19, μια ασταθή παγκόσμια οικονομία, την οπλοποίηση της οικονομικής και ενεργειακής αλληλεξάρτησης,⁶¹ τον πόλεμο στην Ουκρανία και την αυξανόμενη διαίρεση του κόσμου σε δύο στρατόπεδα. Στο επίκεντρο αυτών των εξελίξεων βρίσκεται μια παγκόσμια οικονομία που παρουσιάζει άνιση ανάπτυξη, οικονομικές ανισοροπίες, χρηματοπιστωτικές αστάθειες και αντιφατικές αντιδράσεις σε αυτές. Η παγκόσμια οικονομία λειτουργεί με τη μορφή ενός συστήματος ξεχωριστών κυρίαρχων κρατών και των συμμαχιών τους· τα κράτη αυτά δεν έπαψαν πλήρως να ανησυχούν για την ασφάλειά τους μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Από την άποψη της ασφάλειας, οι αλλαγές στις παραγωγικές ικανότητες ή στις οικονομικές θέσεις γίνονται αντιληπτές με όρους που σχετίζονται με την κρατική ισχύς, γεγονός που ενέχει τον κίνδυνο να μετατρέψει τις οικονομικές ανισοροπίες σε ανταγωνισμούς, όπως οι εμπορικοί πόλεμοι. Η γεωπολιτική αποκτά και πάλι σημασία, όταν τα κράτη αρχίζουν να ανάγουν σε θέματα ασφαλείας και να εδαφικοποιούν ζητήματα που αφορούν τον ανταγωνισμό για ολόενα και πιο σπάνιους πόρους και κοιτάσματα άνθρακα. Αυτό συνέβη ήδη στις αρχές της δεκαετίας του 2000. Μια νέο-συντηρητική στροφή στην παγκόσμια ιστορία σημειώθηκε όταν ο Τζορτζ Μπους ανέλαβε το αξίωμα του Προέδρου των ΗΠΑ τον Ιανουάριο του 2001, Έπειτα ακολούθησαν τα γεγονότα της 11ης Σεπτεμβρίου και ο παγκόσμιος πόλεμος κατά της τρομοκρατίας, συμπεριλαμβανομένων των εισβολών των ΗΠΑ και του Ηνωμένου Βασιλείου στο Αφγανιστάν και το Ιράκ. Επίσης, η άνοδος του Βλαντιμίρ Πούτιν και η στρατιωτική φάση του δεύτερου πολέμου της Τσετσενίας συνέβησαν εκείνη την περίοδο.

4.1. ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗΣ ΤΟΥ ΠΛΟΥΤΟΥ

Μια σημαντική πτυχή της αβεβαιότητας αφορά την όλο και πιο αδύναμη και άνιση οικονομική μεγέθυνση, συμπεριλαμβανομένων των οικολογικών περιορισμών της (βλ. κεφάλαια 1 και 3). Για την κατανόηση αυτής της έντονης αίσθησης παγκόσμιας αταξίας, το κλειδί βρίσκεται στις πολιτικές επιπτώσεις των εξελίξεων που διέπουν αυτή την τάση, οι οποίες με τη σειρά τους μπορούν να διαμορφώσουν τις οικονομικές διαδικασίες. Ο Thomas Piketty έχει υποστηρίξει ότι σε καθεστώς αργής μεγέθυνσης, ο μέσος ρυθμός απόδοσης του κεφαλαίου (r) τείνει να υπερβαίνει την οικονομική μεγέθυνση (g). Αυτό μπορεί να συνοψιστεί με τον απλό τύπο $r > g$. Η αντίληψη του Piketty έχει κι αυτή τους περιορισμούς της. Αλλά, οι απλές εξισώσεις που βασίζονται σε αφηρημένες έννοιες όπως το « r » και το « g » μπορούν να είναι χρήσιμες, αν διερευνηθούν σε σχέση με τις μεταβαλλόμενες πολυδιάστατες κοινωνικές και ιστορικές κατασκευές.⁶² Σε πλαίσια αργής μεγέθυνσης, ο μέσος ρυθμός απόδοσης του κεφαλαίου τείνει

61 Η «οπλοποίηση της αλληλεξάρτησης» σημαίνει ότι τα κράτη αξιοποιούν ασύμμετρα παγκόσμια δίκτυα πληροφοριακών και οικονομικών ανταλλαγών για το στρατηγικό τους πλεονέκτημα έναντι άλλων κρατών. Το SWIFT (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication) αποτελεί παράδειγμα ενός τέτοιου δικτύου. Αυτό που είναι ίσως ιδιαίτερα αξιοσημείωτο είναι ότι από την οπτική της οπλοποιημένης αλληλεξάρτησης, οι αλυσίδες εφοδιασμού τεχνολογίας (κάποτε ο ακρογωνιαίος λίθος του νεοφιλελεύθερου αφηγήματος για το κοινό καλό) εμφανίζονται ως τομέας βασικής στρατηγικής αδυναμίας. Εν τω μεταξύ, και η πανδημία του Covid-19 έχει στρέψει την προσοχή σε μικρότερες αλυσίδες εφοδιασμού. Σχετικά με την οπλοποίηση, βλ.: Henry Farrell, Abraham L. Newman (2019) «Weaponized interdependence: How global economic networks shape state coercion». *International Security*, 44(1), 42-79.

62 Thomas Piketty, *Capital in the Twenty-first Century*. Harvard University Press, 2014. Για την αναγνώριση του Piketty, βλ. «Toward a reconciliation between economics and the social sciences», στο H. Boushey, J. B. DeLong, & M. Steinbaum (Επιμ.) *After Piketty: The Agenda for Economics and Inequality*. Harvard University Press, 2017, σ. 548.

να υπερβαίνει την οικονομική μεγέθυνση, πράγμα που σημαίνει ότι το παρελθόν καθορίζει όλο και περισσότερο το παρόν και ο συσσωρευμένος κληρονομικός πλούτος αυξάνεται ταχύτερα από την παραγωγή και το εισόδημα. Η συγκέντρωση του πλούτου και του κεφαλαίου τείνει να έχει εκτεταμένες πολιτικές συνέπειες. Ο πλούτος μπορεί να μεταφραστεί σε πολιτική επιρροή και στις φιλελεύθερες δημοκρατίες, όχι μόνο μέσω των εργασιακών σχέσεων αλλά και γενικότερα με την αλλαγή των κανόνων της πολιτικής. Όταν αλλάζουν οι κανόνες που περιορίζουν την επιρροή του χρήματος στην πολιτική υπέρ των πλουσίων και των μεγάλων επιχειρήσεων, η διαδικασία μετατρέπεται εύκολα σε έναν αυτοτροφοδοτούμενο φαύλο κύκλο, καθώς παράγει θετικές συνδέσεις ανατροφοδότησης. Οι προηγούμενες αλλαγές επιτρέπουν νέες αλλαγές προς την ίδια κατεύθυνση και αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη συρρίκνωση της δημοκρατίας και τους όλο και πιο ασύμμετρους συσχετισμούς δύναμης.

Μετά τη «θεραπεία του σοκ» των αρχών της δεκαετίας του 1990, η ανισότητα του Piketty έγινε κυρίαρχη πραγματικότητα σε πολλά μέρη της πρώην Σοβιετικής Ένωσης μέσα σε λίγα μόλις χρόνια. Κατά τη δεκαετία του 1990, η Ρωσία και άλλες χώρες αντιμετώπισαν αρνητική οικονομική μεγέθυνση και απότομη αύξηση των ανισοτήτων και της φτώχειας (η Ρωσία πέρασε επίσης δύο περιόδους υπερπληθωρισμού).⁶³ Οι χαοτικές ιδιωτικοποιήσεις εξασφάλισαν τη συγκέντρωση του πλούτου σε λίγα χέρια. Η άνοδος των παγκόσμιων χρηματοπιστωτικών αγορών και ένα νέο κύμα χρηματιστικοποίησης από τη δεκαετία του 1970 επέτρεψε στους ολιγάρχες που έγιναν πλούσιοι τη δεκαετία του 1990 να αγοράζουν και να πωλούν περιουσιακά στοιχεία με την ελπίδα γρήγορων κερδών· να αξιοποιούν μεγάλες χρηματοπιστωτικές ροές και να μεταφέρουν κεφάλαια σε υπεράκτια κέντρα και φορολογικούς παραδείσους, όπως, για παράδειγμα, στη Γενεύη ή στο City του Λονδίνου· και να επενδύουν σε αγορές ακινήτων σε όλο τον κόσμο. Έχουν λάβει το ίδιο ποσοστό απόδοσης r για τα περιουσιακά τους στοιχεία με τους επενδυτές και τις ελίτ σε άλλα μέρη του κόσμου. Αυτό έχει ωφελήσει όχι μόνο τους ολιγάρχες αλλά και τα χρηματοπιστωτικά κέντρα και τους φορολογικούς παραδείσους, ενώ ταυτόχρονα αποδυνάμωσε τις τοπικές και εθνικές οικονομικές εξελίξεις.

Η δυναμική της ανασφάλειας στις δεκαετίες του 2000 και του 2010 προέκυψε εν μέρει από κριτικές αντιδράσεις στη μονομέρεια της επικρατούσας παγκόσμιας «τάξης». Σε μια στενά διασυνδεδεμένη παγκόσμια οικονομία, καμία σημαντική κρίση, πόλεμος ή ανάπτυξη δεν είναι απομονωμένη. Στις αρχές της δεκαετίας του 2000, η Ρωσία άρχισε να στρέφεται κατά των οικουμενικών φιλελεύθερων αξιώσεων και να διαμαρτύρεται για τα διπλά μέτρα και σταθμά της παγκόσμιας πολιτικής, της οικονομίας και τις μορφές αυταρέσκειας (ιδίως όσον αφορά το Κοσσυφοπέδιο, το Ιράκ και τις απόπειρες αλλαγής καθεστώτων, αλλά και την οικονομική πολιτική). Βήμα προς βήμα υιοθέτησε ένα δόγμα πολυπολικότητας και εξισορρόπησης ισχύος. Μετά την εισβολή στο Ιράκ το 2003 και τις έγχρωμες επαναστάσεις στη Γεωργία (τέλη 2003) και την Ουκρανία (τέλη 2004-αρχές 2005), το δόγμα αυτό θα πλαισίωνε κάθε ρωσική ερμηνεία για την επέκταση του NATO.

4.2. Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΚΑΙ Η ΑΤΑΞΙΑ

Κατά τη δεκαετία του 2000, η παγκόσμια διακυβέρνηση άρχισε να παρακμάζει. Η ανάπτυξη πολυμερών θεσμών καθυστέρησε σε διάφορους θεματικούς τομείς, από τον εμπορικό γύρο της Ντόχα (του οποίου προηγήθηκε η μάχη του Σιάτλ το 1999) και τις συνόδους κορυφής για το κλίμα, μέχρι την αδυναμία συμφωνίας για αποτελεσματική ρύθμιση του χρηματοπιστωτικού

⁶³ Η θεραπεία του σοκ συνδέεται συχνά με τον Jeffrey D. Sachs. Ο Sachs επέκρινε αργότερα τη θεραπεία σοκ και παραπονέθηκε ότι ορισμένες από τις συμβουλές του, όπως η δημιουργία ενός ταμείου σταθεροποίησης ή η διαγραφή μέρους των χρεών της Ρωσίας, δεν ακολούθηθηκαν. Amy Goodman (2022) «The West's False Narrative about Russia and China, 2022. Συνέντευξη του Jeffrey D. Sachs. *Democracy Now!*». 30 Αυγούστου, 2022, www.jeffsachs.org/newspaper-articles/h29g9k717fymxp39yhzwx5f72ancr (πρόσβαση στις 3 Οκτωβρίου 2022).

τομέα μετά την κρίση του 2008-9. Μια πιθανή εξήγηση αυτού του «αδιεξόδου» είναι ότι αποτελεί σε μεγάλο βαθμό μια ακούσια δευτερογενή επίπτωση της φιλελεύθερης οικοδόμησης θεσμών κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και μετά τη λήξη του. Αυτές οι δευτερογενείς επιπτώσεις εμφανίζονται στο πλαίσιο μιας αυξανόμενης πολυπολικότητας, δυσκολότερων προβλημάτων, θεσμικής αδράνειας και κατακερματισμού της διακυβέρνησης. Με βάση αυτή την προοπτική, η απουσία επαρκών θεσμών τείνει να επιδεινώνει τα κοινά προβλήματα, να αποδυναμώνει τη συνεργασία και να εδραιώνει περαιτέρω το αδιέξοδο. Οι πιθανότητες που δημιουργούνται έτσι περιλαμβάνουν «την επιστροφή στον ανταγωνισμό των μεγάλων δυνάμεων».⁶⁴ Με άλλα λόγια, τα παγκόσμια προβλήματα που παραμένουν ανεπίλυτα μπορούν να επιδεινώσουν τα ίδια αυτά προβλήματα και να δημιουργήσουν κοινωνικές συγκρούσεις. Αλλά αυτό είναι μόνο ένα μέρος της ιστορίας. Το πρόβλημα είναι βαθύτερο και περιλαμβάνει τις αποσυνθετικές τάσεις και αντιφάσεις της ίδιας της παγκόσμιας πολιτικής οικονομίας.⁶⁵ Η μεγάλης κλίμακας μετατόπιση προς την ατομική ευθύνη και τις ιδιωτικές ανταγωνιστικές αγορές έχει μετασχηματίσει την εμπρόθετη δράση και τα κοινωνικά πλαίσια αναφοράς. Αποτελέσματα αυτών των αλλαγών, όπως είναι οι ανισότητες, οι όλο και πιο επισφαλείς όροι απασχόλησης και οι οικονομικές κρίσεις δημιουργούν ανησυχίες και άγχη στην καθημερινή ζωή, αλλά με άνισο τρόπο, καθώς υπόκεινται σε διάφορες ασυμμετρίες. Αυτές οι ανησυχίες και τα άγχη της καθημερινής ζωής μπορούν να χρησιμοποιηθούν και να κινητοποιηθούν για χάρη ανταγωνιστικών πολιτικών, κυρίως με όρους πλαισίων, κατηγοριών, μεταφορών και μύθων βαθιά εμπεδωμένων στις βαθύτερες δομές του εθνικού και θρησκευτικού φαντασιακού.

Η άνοδος των εθνικιστικών-λαϊκιστικών και συχνά αυταρχικών αντιδράσεων άρχισε τη δεκαετία του 1990 (σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμη νωρίτερα: η ανάπτυξη της Ενωμένης Ρωσίας του Πούτιν αποτελεί επίσης μέρος αυτής της διαδικασίας), αλλά η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση του 2007-8 αποτέλεσε ένα παγκόσμιο ιστορικά κομβικό σημείο, προκαλώντας περαιτέρω στασιμότητα και οπισθοδρόμηση. Η άνοδος εθνικιστικών-αυταρχικών προσανατολισμών βαθαίνει το σημερινό αδιέξοδο της παγκόσμιας διακυβέρνησης. Ενώ οι προσπάθειες σφυρηλάτησης «λαϊκής» ενότητας μέσω της αρνητικότητας ταυτίζονται με τον αντι-ελιτισμό, μπορούν επίσης να λάβουν τη μορφή της κατασκευής «ξένων» και εχθρών. Όλα αυτά και πολλά άλλα παρέχουν πρόσφορο έδαφος για τη δημιουργία γενικευτικών αφηγημάτων, τα οποία επιχειρούν τυπικά να «βγάλουν (κάποιο) νόημα» από το ευρύτερο κοσμοϊστορικό πλαίσιο της εποχής – από θεωρίες συνωμοσίας μέχρι εθνικές έχθρες για κάποια λάθη του παρελθόντος ή του παρόντος από άλλους, ακόμη και μέχρι αφηγήματα για εσχατολογικές συγκρούσεις πολιτισμών. Τα αναδυόμενα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και τα εντυπωσιοθηρικά εμπορικά μέσα ενημέρωσης έχουν ενισχύσει αυτές τις εξελίξεις.

Ακόμη και στις μετριοπαθείς εκδοχές του εθνικισμού, η τάση να ακολουθούνται μυωπικές, εγωιστικές πολιτικές στο διακρατικό πεδίο δυσχεραίνει τη συνεργασία και αυξάνει την πιθανότητα συγκρούσεων και την ασφαλειοποίησή τους. Οι επακόλουθες διεργασίες μπορεί να οδηγήσουν σε κατακλυσμούς, οι οποίοι με τη σειρά τους τροφοδοτούν μια ευρύτερη κρίση. Ως εκ τούτου, φαίνεται μάλλον ότι τα δευτερογενή προβλήματα που προκύπτουν από τις ίδιες τις διαδικασίες συνεργασίας, υπήρξαν λιγότερο σημαντικά απ' όση οι αποσυνθετικές τάσεις και οι αντιφάσεις της πολιτικής οικονομίας σε ότι αφορά την επεξήγηση της παρακμής της παγκόσμιας διακυβέρνησης και του «αδιεξόδου» που κλείνει τους δρόμους της συνεργασίας. Ταυτόχρονα –για να συνοψίσουμε– η απουσία κατάλληλων θεσμών τείνει να επιδεινώνει τα κοινά προβλήματα, να αποδυναμώνει τη συνεργασία και να εδραιώνει περαιτέρω το αδιέξοδο.

64 Το απόσπασμα προέρχεται από το βιβλίο των Thomas Hale, David Held και Kevin Young (2013) *Gridlock: why global cooperation is failing when we need it most*. Cambridge: Polity Press, σ. 275. Βλ. επίσης T.Hale και D.Held (επιμ.) (2017) *Beyond gridlock*. Cambridge: Polity.

65 Heikki Patomäki (2018) *Disintegrative tendencies in global political economy: exits and conflicts*. Abingdon και Νέα Υόρκη: Heikki Patomäki (2022) *The three fields of global political economy*. Abingdon και Νέα Υόρκη: Routledge, κεφάλαιο 7 και 8.

Αυτή η κυκλικότητα αιτιώδους συνάφειας ενισχύεται περαιτέρω από την ασταθή και επιρρεπή σε κρίσεις και συγκρούσεις φύση της καπιταλιστικής παγκόσμιας οικονομίας. Η κρίση του Covid-19 έχει επιδεινώσει ορισμένες από τις υποκείμενες τάσεις, για παράδειγμα, μέσω της αύξησης των ανισοτήτων (έχουν αναδυθεί πολλοί νέοι δισεκατομμυριούχοι κ.λπ.) και της πυροδότησης εθνικιστικών αντιδράσεων, μεταξύ άλλων από την ΕΕ.

Πλαίσιο 4.1: Σχετικά με τα αποτελέσματα των κυρώσεων

Οι διεθνείς κυρώσεις έχουν μια πραγματικά μακράιωνη ιστορία. Οι ΗΠΑ και άλλες δυτικές χώρες άρχισαν να τις χρησιμοποιούν συχνά κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, με γνωστότερες περιπτώσεις την Κούβα, το Ιράν και τη Νότια Αφρική. Η ΕΕ εφαρμόζει σήμερα κυρώσεις σε περισσότερες από 30 χώρες, ενώ οι ΗΠΑ έχουν επιβάλει νέες οικονομικές και άλλων ειδών κυρώσεις σε περισσότερες από 20 χώρες από τα τέλη της δεκαετίας του 1990. Η σημαντικότερη αύξηση αφορά τον αριθμό των φυσικών και νομικών προσώπων και οντοτήτων που υπόκεινται σε κυρώσεις από τις ΗΠΑ: από 1.000 σε 10.000 μεταξύ 2000 και 2021.

Στον τομέα των Διεθνών Σχέσεων έχουν δημοσιευθεί πολλές έρευνες σχετικά με τις πραγματικές επιπτώσεις των οικονομικών κυρώσεων. Ένα γενικό συμπέρασμα είναι ότι, αν ο στόχος είναι να επιτευχθεί μια επιθυμητή αλλαγή πολιτικής, τα αποτελέσματα των κυρώσεων είναι πολύπλοκα, απρόβλεπτα και συχνά αντιπαραγωγικά. Μερικές φορές συμβάλλουν στην αλλαγή καθεστώτος και ηγεσίας, η οποία μπορεί να είναι ή να μην είναι δημοκρατική, αλλά οι περισσότερες έρευνες καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι οι κυρώσεις είτε είναι αναποτελεσματικές είτε έχουν αρνητικό αντίκτυπο στο επίπεδο της δημοκρατίας στις αυταρχικές χώρες που βρίσκονται στο στόχαστρό τους. Αυτό δεν θα έπρεπε να προκαλεί έκπληξη, εφόσον αναγνωριστεί ότι οι κυρώσεις συχνά οδηγούν σε μια «συσπείρωση γύρω από τη σημαία» (αντιδραστικά εθνικιστικά αισθήματα που προσφέρουν νομιμοποίηση στο επικρατούν καθεστώς), ενώ συχνά πυροδοτούν περεταίρω πολιτική καταστολή στο εσωτερικό της εκάστοτε χώρας-στόχου. Οι κυρώσεις μπορούν επίσης να φτωχοποιήσουν χώρες, να αυξήσουν την ανισότητα και να οδηγήσουν στον θάνατο ανθρώπους που έχουν ανάγκη από επαρκή περίθαλψη και φάρμακα. Γνωρίζουμε επίσης ότι τα οικονομικά προβλήματα συχνά λειτουργούν προωθητικά για την ασφαλοποίηση και την κατασκευή εχθρών, ενώ συχνά επίσης συμβάλουν στην κλιμάκωση των συγκρούσεων.

Η νέα εποχή των κυρώσεων κατά της Ρωσίας άρχισε το 2012 με τον νόμο Μαγκνίτσκι, ο οποίος αποσκοπούσε στην τιμωρία των Ρώσων αξιωματούχων που ήταν υπεύθυνοι για τον θάνατο του Ρώσου φοροτεχνικού Σεργκέι Μαγκνίτσκι σε φυλακή της Μόσχας το 2009. Μετά την προσάρτηση της Κριμαίας τον Μάρτιο του 2014 και την έναρξη του πολέμου στην Ανατολική Ουκρανία, οι ΗΠΑ και η ΕΕ επέβαλαν πολλαπλούς γύρους κυρώσεων κατά της Ρωσίας, στις οποίες η Ρωσία προσπάθησε να απαντήσει με τον ίδιο τρόπο. Αυτό οδήγησε σε μια σειρά κυρώσεων και αντι-κυρώσεων, το οποίο από το 2016 συνοδεύεται επίσης από απελάσεις διπλωματών και τη χρήση ανταγωνιστικής ρητορικής (π.χ. «Νόμος για την αντιμετώπιση των αντιπάλων της Αμερικής μέσω κυρώσεων»). Μια νέα πηγή κυρώσεων προήλθε από την «Νομική πράξη για την προστασία της ενεργειακής ασφάλειας της Ευρώπης», η οποία εγκρίθηκε από το Κογκρέσο το 2019 ως μέρος του Νόμου για την Έγκριση της Εθνικής Άμυνας του 2020 και ενισχύθηκε το επόμενο έτος. Ο στόχος ήταν να αποτραπεί η ολοκλήρωση του αγωγού Nord Stream 2, και ως εκ τούτου στρεφόταν τόσο κατά της Γερμανίας όσο και κατά της Ρωσίας. Οι κυρώσεις που επιβλήθηκαν στη Ρωσία ως απάντηση στην εισβολή στην Ουκρανία είναι οι αυστηρότερες που έχουν εφαρμοστεί ποτέ εναντίον μιας μεγάλης χώρας, και στην πραγματικότητα επιβάλλουν μια πολιτική συλλογικής ενοχής, με ελάχιστες ή και καθόλου προσπάθειες να αμβλυνθούν οι επιπτώσεις τους στο σύνολο του πληθυσμού. Ο τιμωρητικός στόχος ήταν να επιβληθεί ένα πρωτοφανές «κόστος» στη Ρωσία και να υποχρεωθεί να αποχωρήσει από την Ουκρανία.

Στο τέλος του 2022, ποιες ήταν οι κύριες επιπτώσεις των κυρώσεων; Η οικονομία της Ρωσίας δεν έχει καταρρεύσει. Οι ειδικοί αναμένουν σήμερα ότι το ΑΕΠ της θα συρρικνωθεί μόνο κατά 3% ή το πολύ κατά 4% το 2022. Η ρωσική αντίδραση αποτελείται από δύο μέρη: υποκατάσταση εισαγωγών και επαναπροσανατολισμός στις ασιατικές αγορές. Η Ρωσία χρησιμοποιεί ήδη και τα δύο από το 2014 και κατά το 2022 κλιμάκωσε τις προσπάθειές της. Οι κυρώσεις έχουν πλήξει ορισμένα τμήματα της ρωσικής οικονομίας (π.χ. την παραγωγή αυτοκινήτων και την κατασκευή και συντήρηση αεροσκαφών) και θα έχουν μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στις τεχνολογικές δυνατότητες της χώρας, αλλά οι άμεσες επιπτώσεις είναι σχετικά μικρές. Οι προσπάθειες της ΕΕ να μειώσει τις εισαγωγές ενέργειας από τη Ρωσία έχουν αποτύχει, συμβάλλοντας στην αύξηση του πληθωρισμού και στην ενεργειακή κρίση. Δεν είναι καν σαφές αν οι επιπτώσεις των κυρώσεων είναι σημαντικά σκληρότερες για τη Ρωσία από όσο για την ΕΕ –ορισμένοι μιλούν ακόμη και για «πόλεμο φθοράς»– ενώ πολλές αμερικανικές επιχειρήσεις έχουν επωφεληθεί από όλο αυτό. Όλα τα σημάδια μιας πιθανής αλλαγής καθεστώτος στη Ρωσία μοιάζουν να είναι απλώς εικασίες. Αμέσως μετά την εισβολή, το φαινόμενο της «συσπείρωσης γύρω από τη σημαία» συνοδεύτηκε από την αυστηροποίηση της καταστολής στο εσωτερικό της χώρας. Έκτοτε, ο παρατεταμένος πόλεμος και η μερική κινητοποίηση έχουν μετριάσει την εθνικιστική ευφορία και εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι έχουν διαφύγει από τη χώρα, ωστόσο δεν υπάρχει οργανωμένη αντιπολίτευση ή συστηματικό μαζικό κίνημα κατά του πολέμου. Οι επιπτώσεις στις ανισότητες και την υγεία στη Ρωσία μένει να φανούν, αλλά είναι σαφές ότι οι κυρώσεις προώθησαν την αύξηση των μέτρων ασφαλείας και την κατασκευή εχθρών και έτσι ενίσχυσαν την κλιμάκωση των συγκρούσεων. Τέλος, όμως εξίσου σημαντικό, οι κυρώσεις προκάλεσαν έναν βαθμό απο-παγκοσμιοποίησης και συνέβαλαν στην απο-δολαριοποίηση της παγκόσμιας οικονομίας.

Γνωρίζουμε ότι τα κόμματα και οι κυβερνήσεις συχνά ανταποκρίνονται στον πολιτικό ανταγωνισμό, τις οικονομικές δυσκολίες και τις υψηλές και ενδεχομένως αυξανόμενες ανισότητες με την ενίσχυση των εθνικιστικών αισθημάτων, δημιουργώντας φαινόμενα «συσπείρωσης γύρω από τη σημαία» και οδηγώντας σε διεύρυνση της ασφαλειοποίησης σε όλο τον κόσμο (πέραν της Ρωσίας, π.χ. στη Βραζιλία, την Ινδία, την Κίνα και την Τουρκία). Κάτι ανάλογο ισχύει ακόμη και για την ΕΕ. Ενώ η ΕΕ αντιμετωπίζει εσωτερική αντίσταση στην περαιτέρω ολοκλήρωση από τους λαϊκιστές εθνικιστές και επίσης –αν και με πολύ διαφορετικό τρόπο– από τα «φειδωλά» κράτη-μέλη, αναζητά μια «στρατηγική αυτονομία». Αυτή η αυτονομία θα μπορούσε να παίξει σημαντικό ρόλο, από την άποψη της αντιμετώπισης των επιπτώσεων των αμερικανικών εξωεδαφικών και δευτερογενών κυρώσεων στα ευρωπαϊκά εμπορικά συμφέροντα, αλλά περιλαμβάνει επίσης την διαδικασία ασφαλειοποίησης απέναντι στους δυνητικούς κινδύνους σε κλίμακα ΕΕ, όπως η μετανάστευση, η Ρωσία και τώρα η Κίνα. Οι επιπτώσεις του πολέμου στην Ουκρανία στις σχέσεις ΗΠΑ-ΕΕ ήταν διφορούμενες. Από τη μία πλευρά, η απαιτούμενη ενότητα των χωρών απέναντι στον πόλεμο στην Ουκρανία έχει ενισχύσει την υποταγή της ΕΕ στην παγκόσμια δύναμη των ΗΠΑ μέσω της ενίσχυσης του ρόλου του ΝΑΤΟ, της αύξησης των εισαγωγών όπλων από τις ΗΠΑ και της επέκτασης της σύγκρουσης ΗΠΑ-Κίνας και στο πεδίο των σχέσεων ΕΕ-Κίνας. Από την άλλη, αξιωματούχοι της ΕΕ έχουν επικρίνει τις ΗΠΑ για τις εξωφρενικές τιμές του φυσικού αερίου, τις πωλήσεις όπλων και τις αμερικανικές επιδοτήσεις που επηρεάζουν το εμπόριο. Ανεξάρτητα από το ποια θα είναι η εξέλιξη των πραγμάτων στο μέλλον, η ΕΕ συμβάλλει στις παγκόσμιες γεωπολιτικές εξελίξεις. Η δυναμική της παγκόσμιας ανασφάλειας συνεπάγεται μια οπισθοδρόμηση κατά την οποία ξεχνιούνται τα μαθήματα του παρελθόντος καθώς και μια μερική επιστροφή στις διακρατικές πρακτικές του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα –δεδομένων των πυρηνικών όπλων, των δορυφόρων και των πυραύλων, αυτή η διαδικασία γίνεται όλο και περισσότερο

αντιληπτή και ως ένας νέος γύρος του Ψυχρού Πολέμου. Οι εξορυκτικοί ανταγωνισμοί για τις πρώτες ύλες στο πλαίσιο της «πράσινης» μετάβασης και ο ανταγωνισμός για το φυσικό αέριο, όπως συζητήθηκαν στο κεφάλαιο 3, αποτελούν μέρος αυτής της εξέλιξης.

Η παγκόσμια αταξία έχει πλέον κορυφωθεί στο ξέσπασμα μιας πολεμικής σύρραξης μεγάλης κλίμακας στην καρδιά της Ευρώπης. Η βίαιη, κοντόφθαλμη ρωσική εισβολή στην Ουκρανία παραβιάζει το διεθνές δίκαιο και προκαλεί τεράστιο πόνο και αναταραχή. Επιπλέον, η κλιμάκωση έχει φτάσει σε σημείο που αγγίζει τα όρια του πυρηνικού πολέμου. Τίποτα δεν μπορεί να δικαιολογήσει έναν πυρηνικό πόλεμο και παρ' όλα αυτά η ανθρωπότητα πλησιάζει για άλλη μία φορά τις πιο σκοτεινές στιγμές της πυραυλικής κρίσης της Κούβας, μέσα από την ακραία αντιπαράθεση και την περεταίρω κλιμάκωση. Ο πυρηνικός πόλεμος θα συνεχίσει να βρίσκεται στον ορίζοντα, εκτός αν βρεθεί μια ειρηνική λύση. Από ηθικής πλευράς, η αποκλιμάκωση της σύγκρουσης αποτελεί σχεδόν απόλυτο καθήκον. Πρόκειται για έναν πόλεμο μεταξύ της Ρωσίας και της Ουκρανίας, όπου η εντατική εμπλοκή του ΝΑΤΟ και οι από καιρό επιδεινούμενες σχέσεις ΗΠΑ-Ρωσίας δεσπόζουν στο παρασκήνιο. Οποιαδήποτε ειρηνευτική συμφωνία, θα πρέπει να είναι αντικείμενο διαπραγματεύσεων μεταξύ των άμεσα εμπλεκόμενων, καθώς και κατάλληλων τρίτων· συνεπώς, η συμμετοχή του ΟΗΕ είναι απαραίτητη. Όμως, μια απλή ειρηνευτική συμφωνία από μόνη της δεν αρκεί για να αντιστρέψει τις συνεχιζόμενες αποσυνθετικές, διαλυτικές τάσεις. Απαιτείται μια σειρά εκτεταμένων, μακροπρόθεσμων μεταρρυθμίσεων στη διακυβέρνηση της παγκόσμιας οικονομίας. Δηλαδή, η θέσπιση επαρκέστερων κοινών θεσμών.

4.3. ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ Η ΑΝΑΓΚΗ ΘΕΣΜΙΚΩΝ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΩΝ

Μπορεί να είναι λίγο αντιφατικό να υποστηρίζεται ότι αυτές οι πραγματικά τεράστιες διαδικασίες μπορούν να ρυθμιστούν μέσω «εφαρμοσμένων πολιτικών», αλλά όπως υποστηρίχθηκε παραπάνω, η ΕΕ συμβάλλει στις παγκόσμιες γεωπολιτικές εξελίξεις ανεξάρτητα από την πορεία δράσης που θα επιλέξει. Το ερώτημα δεν είναι αν πρέπει να έχει ρόλο σε αυτές τις εξελίξεις, αλλά τι είδους ρόλο θα πρέπει να έχει. Ένα άμεσο, βραχυπρόθεσμο καθήκον της είναι η αποκλιμάκωση του πολέμου στην Ουκρανία και της σύγκρουσης μεταξύ της Ρωσίας και της Δύσης. Όλοι οι πόλεμοι τελειώνουν κάποτε. Ελλείψει απόλυτης νίκης της μιας ή της άλλης πλευράς ή προς αποφυγήν της ολικής καταστροφής του κόσμου, όλες οι βίαιες συγκρούσεις ή πόλεμοι καταλήγουν σε μια αμοιβαία διαπραγματευόμενη συμφωνία. Το θέμα δεν είναι αν θα υπάρξει συμφωνία, αλλά πότε και τι περιεχόμενο θα έχει. Από τους ηγέτες της ΕΕ, ο πρόεδρος της Γαλλίας Εμανουέλ Μακρόν έχει ταχθεί υπέρ μιας διαπραγματευτικής συμφωνίας ικανής να σταματήσει τη βία και την καταστροφή στην Ουκρανία, αλλά στο σύνολό της η ΕΕ πιέζει περισσότερο για πόλεμο παρά για ειρήνη. Αυτό θα πρέπει να αλλάξει και η ΕΕ θα πρέπει να δράσει με συνέπεια για την προώθηση μιας ειρηνευτικής συμφωνίας, ακόμη και όταν συνεχίζει να στηρίζει την Ουκρανία με πολλαπλούς τρόπους. Ωστόσο, η ΕΕ δεν μπορεί να λειτουργήσει ως ουδέτερος διαμεσολαβητής. Τα τρίτα μέρη και οι διαμεσολαβητές θα πρέπει να προέρχονται κυρίως από χώρες οι οποίες θεωρούνται ξένες απέναντι στη σύγκρουση και από τα δύο εμπλεκόμενα μέρη και μπορεί να περιλαμβάνουν εκπροσώπους από θεσμούς όπως το Διεθνές Δικαστήριο ή το Μόνιμο Διαιτητικό Δικαστήριο.

Μια επιλογή που θα πρέπει να εξεταστεί σοβαρά είναι να αποστρατιωτικοποιηθούν τα αμφισβητούμενα εδάφη στην Ανατολική Ουκρανία και να τεθούν προσωρινά υπό την προστασία του ΟΗΕ. Σε μια τέτοια περίπτωση, θα χρειαστεί μια σχετικά μακρά μεταβατική περίοδος, από 10 έως 20 χρόνια. Η στρατιωτική ουδετερότητα της Ουκρανίας παραμένει βασικό ζήτημα και πρέπει να αποτελέσει μέρος των διαπραγματεύσεων. Επιπλέον, θα μπορούσαν να προβλεφθούν και άλλες δράσεις οικοδόμησης εμπιστοσύνης, όπως η επανέναρξη των συνο-

μιλιών Ρωσίας-NATO για τη μείωση των πυρηνικών και άλλων στρατιωτικών κινδύνων και οι επίσημες συνομιλίες για τον αφοπλισμό. Τον Δεκέμβριο του 2020 μια ομάδα προσώπων υψηλού κύρους, αποτελούμενη από 145 πρώην στρατηγούς, πολιτικούς, πρώην διπλωμάτες και ακαδημαϊκούς από τις ΗΠΑ, την Ευρώπη και τη Ρωσία, οι οποίοι ανησυχούσαν για τους αυξανόμενους κινδύνους πυρηνικών και άλλων στρατιωτικών ατυχημάτων, υπέγραψε μια έκθεση με τίτλο «Συστάσεις του διαλόγου εμπειρογνομόνων για τη μείωση των στρατιωτικών κινδύνων NATO-Ρωσίας στην Ευρώπη». Οι συνομιλίες συνεχίστηκαν στο πλαίσιο μιας μικρότερης ομάδας, αλλά ουσιαστικά πάγωσαν μετά τη ρωσική εισβολή στην Ουκρανία. Την τελευταία στιγμή, το 2021, η Νέα Συνθήκη START (Συνθήκη για τη Μείωση των Στρατηγικών Όπλων-Strategic Arms Reduction Treaty) παρατάθηκε μέχρι τις 5 Φεβρουαρίου 2026. Οι διαπραγματεύσεις για την παράταση και την περαιτέρω ανάπτυξη της νέας συνθήκης START είναι ένα ακόμη ελάχιστο αναγνωρισμένο θύμα του πολέμου στην Ουκρανία. Οι συνομιλίες αυτές θα πρέπει να συνεχιστούν άμεσα.

Μια ειρηνευτική συμφωνία θα ήταν ένα βήμα προς τη σωστή κατεύθυνση, αλλά μόνο ένα μικρό βήμα στη μακρά πορεία προς ένα περισσότερο βιώσιμο και επιθυμητό μέλλον. Ένας σαφώς πιο απαιτητικός στόχος είναι να διαμορφωθούν οι απαραίτητες σχετικές εξελίξεις στην πολιτική οικονομία και να ξεπεραστεί το σημερινό αδιέξοδο στην παγκόσμια διακυβέρνηση. Μια βασική αιτία της σημερινής δυσπραγίας έγκειται στο σύμπλεγμα που περιλαμβάνει τη χρηματιστικοποίηση, συμβάλλοντας στην διαδικασία $r > g$, και γενικότερα στην αύξηση των ανισοτήτων. Στο κεφάλαιο 3, αναλύσαμε τους οικολογικούς κινδύνους που συνδέονται με αυτό.

Όπως αναφέρθηκε εν συντομία παραπάνω, ενώ οι προσπάθειες στήριξης της Ουκρανίας έχουν κατά κάποιον τρόπο ενισχύσει την υποταγή της ΕΕ στην παγκόσμια δύναμη των ΗΠΑ, οι προκύπτουσες ασυμμετρίες έχουν επίσης οδηγήσει στην αύξηση των εντάσεων και των παραπόνων και από την πλευρά της ΕΕ. Τα παράπονα αυτά υποδηλώνουν την πιθανότητα μερικής αποσύνθεσης της διατλαντικής συμμαχίας και περαιτέρω ενοποίησης της ΕΕ μέσω του ανταγωνισμού με εξωτερικούς «άλλους» και κοινούς εχθρούς. Πιθανά τέτοια κοινά προβλήματα είναι: η βαθιά σύγκρουση με τη Ρωσία, η συνεχής «κατάσταση εκτάκτου ανάγκης» που σχετίζεται με την προσφυγική κρίση και τις τρομοκρατικές επιθέσεις (συχνά από τους μετανάστες που υποφέρουν από τις ταξικές ανισότητες), οι όλο και πιο τεταμένες σχέσεις με την Τουρκία, ο οικονομικός ανταγωνισμός με την Κίνα και την Ινδία και η εκλογή ενός ακόμη Προέδρου τύπου Τραμπ («πρώτα η Αμερική») τον Νοέμβριο του 2024. Το μέλλον ως «στρατηγική αυτονομία» συνεπάγεται τη στρατιωτικοποίηση της Ένωσης, γεγονός το οποίο θα συνέβαλε σημαντικά στην εμβάθυνση της παρακμής της παγκόσμιας διακυβέρνησης.

Η εναλλακτική λύση που προτείνουμε θα παρείχε μια βάση για την εγκαθίδρυση μιας πολύ πιο βιώσιμης δυναμικής από την τρέχουσα τάση προς την παγκόσμια καταστροφή. Στην προτιμώμενη εναλλακτική μας λύση, η ΕΕ αναπτύσσει μια νέα ταυτότητα, νέους θεσμούς και διευρύνει και εμπεδώνει τις δημοκρατικές της δυνατότητες, ως μέρος ενός παγκόσμιου κοινωνικού δημοκρατικού συστήματος διακυβέρνησης. Βασικά επιχειρήματα υπέρ της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ήταν τόσο οι εκκλήσεις στην ειρήνη, όσο και το γεγονός ότι θα υπήρχε η δυνατότητα να γίνονται κάποια τεχνικά, οικονομικά και άλλα πράγματα καλύτερα μέσω της ολοκλήρωσης από ό,τι μπορούν να γίνουν από ξεχωριστά, αυτόνομα κράτη. Και τα δύο επιχειρήματα μπορούν να εφαρμοστούν και στο παγκόσμιο πλαίσιο. Ταυτόχρονα με την επιδίωξη της πλήρους απασχόλησης και της κοινωνικής δικαιοσύνης «στο εσωτερικό» της ένωσης, μέσω μιας οικονομικής πολιτικής που επικεντρώνεται σε κοινά δημοσιονομικά μέσα και σε μια οικονομικά και οικολογικά βιώσιμη ανάπτυξη –ή σε μια μακροοικονομικά ορθολογική μείωση της ανάπτυξης– η ΕΕ θα πρέπει να δρομολογήσει και να προωθήσει περαιτέρω ιδέες για την ανάπτυξη κοινών θεσμών ως μέρος ενός πολύ ευρύτερου παγκόσμιου συνόλου.

Από μια κανονιστική οπτική γωνία, αυτού του είδους ο κοσμοπολίτικος προσανατολισμός θα είχε νόημα και επειδή η Ένωση είναι απλώς τμήμα της παγκόσμιας οικονομίας και των

διαδικασιών της. Η χρηματιστικοποίηση, για παράδειγμα, ήταν μια παγκόσμια διαδικασία. Η αντιστροφή της θα απαιτούσε ευρείες διεθνείς συνθήκες και παγκόσμιες θεσμικές μεταρρυθμίσεις. Η δύναμη των μεγάλων πολυεθνικών εταιρειών και οι επιπτώσεις των παγκόσμιων ολιγοπωλιακών αγορών δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν μόνο από την ΕΕ. Ακόμα πιο προφανές είναι το γεγονός ότι πολλά οικονομικά παράδοξα και αντιφάσεις δεν περιορίζονται στην Ευρώπη αλλά διαδραματίζονται σε παγκόσμια κλίμακα. Αγώνες για την κατανομή του εισοδήματος λαμβάνουν χώρα σε όλο τον κόσμο, την ίδια στιγμή που συνεχίζονται οι προσπάθειες για τη μείωση του κόστους στο όνομα της διεθνούς ανταγωνιστικότητας. Αν ολόκληρη η ΕΕ προσπαθήσει να δημιουργήσει πλεόνασμα στο εμπορικό της ισοζύγιο, αυτό θα μπορούσε να συμβεί μόνο εις βάρος άλλων χωρών και της συνολικής παγκόσμιας ζήτησης. Οι αυτοτροφοδοτούμενες διαδικασίες άνισης ανάπτυξης επηρεάζουν όλα τα τμήματα της παγκόσμιας οικονομίας. Το μέλλον της ΕΕ εξαρτάται από τη δυναμική αυτού του ευρύτερου συνόλου, η οποία μπορεί να διαμορφωθεί σημαντικά από την ΕΕ. Συγκεκριμένες προτάσεις προς αυτόν τον σκοπό είναι –μεταξύ άλλων– η αναδιοργάνωση του παγκόσμιου νομισματικού συστήματος στη βάση μιας κοινής ένωσης διακανονισμών, παγκόσμιοι φόροι, όπως ο φόρος επί των αερίων του θερμοκηπίου, και παγκόσμια προγράμματα δημόσιων επενδύσεων για να γίνουν οι εξελίξεις πιο ισορροπημένες.

Στοιχεία επικοινωνίας για τη διευθύνουσα επιτροπή της ομάδας των Ευρωπαϊκών Οικονομολόγων για μια Εναλλακτική Οικονομική Πολιτική στην Ευρώπη:

Judith Dellheim, Βερολίνο (judith.dellheim.fellow@rosalux.org)

Μαρίκα Φραγκάκη, Αθήνα (frangaki@otenet.gr)

Μαρία Καραμεσίνη, Αθήνα (mariakarames@gmail.com)

Jeremy Leaman, Λάφμπορο (J.Leaman@lboro.ac.uk)

Mahmood Messkoub, Χάγη (messkoub@iss.nl)

Ronan O'Brien, Βρυξέλλες (ronanob@skynet.be)

Heikki Patomäki, Ελσίνκι (heikki.patomaki@helsinki.fi)

Werner Raza, Βιέννη (werner.raza@aon.at)

Magnus Ryner, Λονδίνο (magnus.ryner@kcl.ac.uk)

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ Κίμωνας Μαρκάτος

ΔΙΟΡΘΩΣΗ- ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΟΥ Ελένη Γκρίνγουδ

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ Δανάη Παππά

ΕΚΤΥΠΩΣΗ

Γραφικές Τέχνες Αφοι Τσαλδάρη & ΣΙΑ ΟΕ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΙΚΟΣ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ Κεραμεικού 46 &

Μυλλέρου, 104 36, Αθήνα

τηλ: 210 3217745

email: info@poulantzas.gr

www.poulantzas.gr

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΝΙΚΟΣ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ

